

Geschiedenis Havo

Syllabus centraal examen 2011

*(met de thema's:
Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam
Dynamiek en stagnatie in de Republiek)*

September 2009

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus geldt voor het CE van het jaar 2011. Syllabi van de jaren vóór 2011 zijn niet meer geldig en kunnen afwijken van deze versie.

Beide thema's voor het CE geschiedenis zijn in 2011 gelijk aan die in 2010.

© 2009 Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven vwo, havo, vmbo, Utrecht. Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	5
1. Inleiding	6
De plaats van geschiedenis op havo en vwo in 2011: een overgangsfase	6
Geschiedenis havo in het profieldeel	6
Lange termijn	6
Tijdelijke afwijking	6
2. Het centraal examen (havo en vwo)	7
Tijdsduur en zitting	7
Domeinen in het nieuwe examenprogramma:	7
Verdeling CE-stof en SE-stof	7
Examenonderwerpen 2011	8
PTA	8
Vakspecifieke regels correctievoorschrift	8
3. Stofomschrijvingen	9
3.1 'Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam'	9
3.2 'Dynamiek en stagnatie in de Republiek '	22
Bijlage Examenprogramma geschiedenis havo/vwo	41
Het eindexamen	
De examenstof	
Domein A Historisch besef	42
Domein B Oriëntatiekennis	43
Domein C Thema's	45
Domein D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie	45
Domein E Oriëntatie op studie en beroep	45

Voorwoord

Examenprogramma's veranderen van opzet. De minister stelt een examenprogramma op hoofdlijnen vast en wijst in het examenprogramma domeinen en subdomeinen aan, waarover het centraal examen zich uitstrekt. Vroeger werd in het programma ook bepaald het aantal en de duur van de toetsen. Met ingang van 1 augustus 2007 is dat veranderd. De CEVO *) stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast, en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in de Septembermededeling.

Verder geeft de CEVO in een syllabus een beschrijving van en toelichting op de exameneisen voor een centraal examen en informatie over een of meer van de volgende onderwerpen:

- specificaties van examenstof,
- begrippenlijsten,
- bekend veronderstelde onderdelen van domeinen die verplicht zijn op het schoolexamen,
- bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw,
- bijzondere vormen van examinering (computerexamens),
- voorbeeldopgaven,
- toelichting op de vraagstelling,
- toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de specificaties is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar hun aard zijn ze niet een volledige beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk - al zal dat maar in beperkte mate voorkomen - dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen daarvan in het verlengde ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties.

De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor bestaat een handreiking van de SLO, te vinden op www.slo.nl.

Syllabi worden per examenjaar vastgesteld. Deze syllabus geldt voor het centraal examen van 2011. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen afwijken van deze versie. Voor het jaar 2012 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld. In de syllabi 2011 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2010 duidelijk zichtbaar. **De veranderingen zijn geel gemarkeerd.** In uitzonderingsgevallen kan een syllabus na publicatie nog worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekend worden gemaakt. Kijkt u voor alle zekerheid in september 2010 op Examenblad.nl, www.examenblad.nl

Voor opmerkingen over deze tekst houdt de CEVO zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cevo.nl *) of aan CEVO *), postbus 8128, 3503 RC Utrecht.

De voorzitter van de CEVO,
drs H.W.Laan

*) Op 1 oktober 2009 gaat de CEVO op in het College voor Examens (CvE). De CEVO bestaat dan niet meer, maar besluiten van de CEVO, onder meer over de syllabi, blijven van kracht, zolang deze niet herzien zijn door het CvE. Reacties op deze syllabus kunt u vanaf dat moment ook zenden aan: info@cve.nl of College voor Examens, Postbus 315, 3500 AH Utrecht

1. Inleiding

De plaats van geschiedenis op havo en vwo in 2011: een overgangsfase

In de nieuwe tweede fase vanaf augustus 2007 is het examenprogramma geschiedenis grondig herzien op basis van de adviezen van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming. De leerlingen beginnen in 4 havo en 4 vwo aan een nieuw examenprogramma geschiedenis. Vernieuwd is het Domein A, historisch besef, en nieuw is Domein B, oriëntatiekennis (de tien tijdvakken met hun in totaal 49 aspecten). Daarnaast bevat het programma enkele thema's naar vrije keuze (Domein C) en een Domein D dat een vast onderdeel is van het schoolexamen: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie.

Geschiedenis havo in het profieldeel

Het vak is een profielvak in de profielen Cultuur en Maatschappij en Economie en Maatschappij met een studielast van 320 uur. Ook kan het vak worden gekozen in de vrije ruimte.

Lange termijn

Geschiedenis krijgt niet alleen een nieuw examenprogramma, ook de opzet van het centraal examen gaat (op termijn) veranderen. In de toekomst worden de Domeinen A en B (historisch besef en oriëntatiekennis) centraal geëxamineerd. Het schoolexamen zal ten minste alle stof die niet in het CE getoetst wordt, bevatten. Het centraal examen gaat zodoende in de toekomst niet meer over twee (deels wisselende) onderwerpen, maar over het geheel van de tien tijdvakken met hun kenmerkende aspecten.

Tijdelijke afwijking

Maar een dergelijke verandering in het centrale examen vereist een goede voorbereiding. Daartoe is in de afgelopen schooljaren op een groep pilotscholen het nieuwe centrale examen havo uitgeprobeerd. Een centraal examen dat dus betrekking had op de tien tijdvakken (Domein B). Uit de evaluatie van dit eerste 'examen nieuwe stijl' blijkt dat het goed mogelijk is de oriëntatiekennis centraal te examineren. Het is echter ook gewenst om alle docenten enige tijd te bieden om zich op de nieuwe aanpak van het centraal examen voor te bereiden. Daarom wordt nog de oude opzet van het centraal examen gehandhaafd: een centraal examen over twee onderwerpen. Dat betekent dat voorlopig de Domeinen A en B (de tijdvakken) in het schoolexamen worden getoetst. In het vwo is de overeenkomstige pilot op 1 augustus 2007 gestart. Later wordt besloten met ingang van welk jaar de definitieve omslag naar een 'examen nieuwe stijl' plaatsvindt. De werkversie syllabus pilot geschiedenis is te vinden op www.cevo.nl. Daarin is ook een specificatie van domein A opgenomen.

2. Het centraal examen (havo en vwo)

Tijdsduur en zitting

Raadpleeg hiervoor het Examenblad, www.examenblad.nl

Domeinen in het nieuwe examenprogramma:

- Domein A:** Historisch besef
- Domein B:** Oriëntatiekennis
- Domein C:** Thema's
- Domein D:** Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
- Domein E:** Oriëntatie op studie en beroep

Verdeling CE-stof en SE-stof

Voor 2011 geldt nog een tijdelijke afwijking van het definitieve examenprogramma. Dit houdt in dat voor het centraal examen geschiedenis havo in 2011 geldt dat Domein A in samenhang met twee thema's uit Domein C getoetst zal worden. De andere domeinen worden getoetst in het SE.

Havo

In 2011 zullen (behalve voor een klein aantal pilotscholen) de domeinen als volgt over CE en SE verdeeld worden:

Domeinen	CE	SE
A Historisch besef	X	X
B Oriëntatiekennis		X
C Thema's (twee verplicht op het havo)	X	
D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie		X
E Oriëntatie op studie en beroep		X

Vwo

In 2011 zullen (behalve voor een klein aantal pilotscholen) de domeinen als volgt over CE en SE verdeeld worden:

Domeinen	CE	SE E&M	SE (C&M)
A Historisch besef	X	X	
B Oriëntatiekennis		X	
C Twee van de thema's	X		
C Rest van de thema's		2	3
D Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie		X	
E Oriëntatie op studie en beroep		X	

Examenonderwerpen 2011

Voor het centraal examen 2011 zijn de twee thema's / onderwerpen:

- **Dynamiek en stagnatie in de Republiek**
- **Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam**

De thema's zijn uitgewerkt in specificaties (stofomschrijvingen). Zie hoofdstuk 3. **Het betreft in 2011 de zelfde thema's als in 2010.**

PTA

Voor het PTA havo geschiedenis 2009-2011 betekent dit, dat met deze CE-thema's aan het minimum aantal thema's in Domein C is voldaan.

In het SE wordt dus Domein A in samenhang met Domein B, D en E getoetst. Het staat de school vrij om meer thema's in het SE aan te bieden.

Voor het PTA vwo geschiedenis 2008-2011 betekent dit, dat deze CE-thema's als twee van de vier of vijf thema's gelden uit Domein C. De rest van domein C wordt met domein B en D en in samenhang met domein A in het SE getoetst.

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

3. Stofomschrijvingen

3.1 'Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam'

Inleiding op het thema

Dit is een thema dat al in de examenjaren 2005 en 2006 onderdeel uitgemaakt heeft van het centrale examen geschiedenis havo en vwo. Het zal in 2011 opnieuw onderdeel vormen van het centrale examen geschiedenis havo en vwo. In dat jaar is de **tijdelijke afwijking** van het examenprogramma nog van kracht, behalve voor scholen die meedoen aan de pilot geschiedenis.

Verschillen tussen de oude stofomschrijving voor de examenjaren 2005 en 2006 enerzijds en de stofomschrijving in deze syllabus zijn:

- in de hoofdvraag is alles recht op gezet, d.w.z. dat deze hoofdvragen voor vwo én havo gelden. Dat wil echter niet zeggen dat ook alles in de vervolg tekst voor havo en vwo gelijk is.
- Het historisch overzicht hoort wel tot de leerstof, maar wordt niet los van de uitwerking van de stof getoetst.
- In het historisch overzicht is een kleine passage ingevoegd over een belangrijk verschil tussen het Russisch en het Chinese communisme.
- Paragraaf 4.1 geldt nu ook voor de Havo.
- Bij de literatuuropgave is een leessuggestie toegevoegd.

De gewijzigde onderdelen zijn bovendien **geel** gemarkeerd.

“Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam” is uitgewerkt aan de hand van de volgende hoofdvragen:

- **Waarom gingen de Verenigde Staten over tot militair ingrijpen in Vietnam?**
- **Waarom liet deze Vietnamoorlog diepe sporen na in de Amerikaanse samenleving en in de internationale verhoudingen?**

Voor zowel Havo als Vwo geldt dat leerlingen na het bestuderen van dit onderwerp begrijpen hoe deze oorlog, die niemand wilde, kon ontstaan en zich zo lang kon voortslepen. Ook wordt in dit thema aandacht besteed aan de beeldvorming van de verschillende partijen en de uiteenlopende betrokkenheid van burgers, op grond van etniciteit, sociaaleconomische verschillen en leeftijdsverschillen.

De uitwerking van het thema begint met een historisch kader waarin de context van het conflict wordt aangegeven. Deze informatie wordt niet los van de uitwerking van de stof getoetst. De opzet van het thema is in grote lijnen chronologisch. Daarbinnen wordt regelmatig gewisseld tussen de gebeurtenissen in Vietnam en de reacties daarop van de Verenigde Staten en, voor het Vwo, de reacties van andere landen en organisaties. Daarbij is getracht de meest recente historische gegevens te verwerken, en ook ruimte te laten voor verschillende interpretaties. In de epiloog wordt beschreven hoe het conflict na 1975 nog heeft doorgewerkt; deze informatie behoort **niet** tot de stof voor het examen.

Namen en begrippen.

Historische namen en begrippen zijn in de tekst daar vetgedrukt waar zij de grootste betekenis hebben, dus niet noodzakelijk de eerste keer dat zij in de tekst genoemd worden. De naam van een persoon is vetgedrukt wanneer deze persoon binnen het thema een rol van betekenis speelde, of wanneer aan de hand van deze persoon een bepaald aspect van het thema meer perspectief kon krijgen. Historische begrippen zijn vetgedrukt wanneer zij binnen de gegeven context een betekenisvol aspect vertegenwoordigen, dat het thema verheldert en bijdraagt tot beantwoording van de vraagstelling.

Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam

Hoofdvragen:

- **Waarom gingen de Verenigde Staten over tot militair ingrijpen in Vietnam?**
- **Waarom liet deze Vietnamoorlog diepe sporen na in de Amerikaanse samenleving en in de internationale verhoudingen?**

Historisch kader (Dit historisch kader behoort wel tot de te bestuderen leerstof, maar zal alleen in samenhang met de hoofdstukken die hierna volgen geëxamineerd worden).

Vietnam ligt in Zuid-Oost-Azië en telt ongeveer 77 miljoen inwoners. Het land heeft een tropisch klimaat en bezit geen bodemschatten van betekenis, maar is erg vruchtbaar, vooral in het zuiden. Het laagland van Vietnam wordt gekenmerkt door twee grote rivierdelta's, de Rode Delta in het noorden en de Mekongdelta in het zuiden. Dankzij irrigatie en bedijking is rijstverbouw hier een belangrijk bestaansmiddel. Meer landinwaarts is het noorden en midden van Vietnam erg bergachtig; de omstandigheden voor landbouw zijn hier moeilijker. In het noorden grenst Vietnam aan China. Dit feit heeft het verloop van de Vietnamese geschiedenis sterk bepaald. Vaak was er sprake van Chinese overheersing in Vietnam en hoewel de Vietnamese en de Chinese cultuur daardoor veel overeenkomsten vertonen, is de verhouding tussen beide volkeren altijd gevoelig gebleven. Ook in de 20^e eeuw balanceerde met name het Noorden van Vietnam tussen samenwerking met de Volksrepubliek China en het voorkomen van een te veel aan Chinese invloed in eigen land. In de Vietnamoorlog is de ligging nabij en de relatie met deze grote communistische mogendheid waarschijnlijk van doorslaggevende betekenis geweest.

De 20^e eeuw zag de opkomst van drie grote mogendheden, waarvan twee, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, vanaf de Tweede Wereldoorlog de wereldpolitiek gingen bepalen. Zij vertegenwoordigden twee ideologisch geïnspireerde systemen, die elkaar wederzijds uitsloten: een samenleving waarin het individu centraal staat en die is gebaseerd op westerse waarden als vrijheid en democratie en een samenleving waarin het collectief centraal staat en waarden als gelijkheid en solidariteit. Beide systemen hadden globalistische aspiraties - bij het communisme gold lange tijd de 'wereldrevolutie' als een van de belangrijkste uitgangspunten - die zij met deze idealen rechtvaardigden. Onduidelijk was echter steeds waar idealisme ophield en eigenbelang begon. De 20^e eeuw zag ook de afbraak van de grote koloniale rijken die West-Europese mogendheden in de voorafgaande eeuwen hadden opgebouwd in Azië en Afrika. De dekolonisatie die na de Tweede Wereldoorlog z'n beslag kreeg, was in Azië in de jaren twintig en dertig al zichtbaar in de vorm van een toenemend zelfbewustzijn van gekoloniseerde volkeren en nationalistische bewegingen. Het communistische gedachtegoed, waarin het einde van zowel het kapitalisme als het kolonialisme werd voorzien, sloot goed aan bij het streven naar onafhankelijkheid en veel nationalistische bewegingen waren - mede - communistisch geïnspireerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Koude Oorlog met name werd uitgevochten in wat later de 'Derde Wereld' zou gaan heten.

In de onafhankelijkheidsstrijd van veel koloniën werden nationalistische en Koude Oorlogsmotieven vermengd. Toen het Franse koloniale bewind in Indochina zich niet langer zelfstandig kon handhaven, schoten de Verenigde Staten te hulp. De Koude Oorlog vereiste volgens de toenmalige opvattingen van beleidsmakers in de Verenigde Staten vervolgens een blijvende Amerikaanse aanwezigheid in de regio. Uiteindelijk werden de drie grote mogendheden, die alle beschikten over kernwapens, bij het conflict betrokken. De oorlog had voor Vietnam zelf rampzalige gevolgen, maar escaleerde ondanks het diepe wantrouwen dat in deze Koude Oorlogsjaren de verhoudingen tussen de wereldmachten kenmerkte, niet tot een wereldwijd of nucleair conflict.

Tot circa 1960 hadden veel Amerikanen nog nooit van Vietnam gehoord. Vanaf dat jaar ging de strijd in dat land het nieuws in de Verenigde Staten steeds meer beheersen. De Amerikaanse betrokkenheid in de strijd tussen Noord- en Zuid-Vietnam werd 'de Vietnamoorlog', waar bijna iedereen in de westerse wereld op den duur een mening over had. Het werd het langstduurende conflict waar Amerikanen ooit bij betrokken waren en resulteerde in circa 58.000 doden aan Amerikaanse zijde en twee tot drie miljoen aan Vietnamese. De oorlog kostte de Verenigde Staten circa 150 miljard dollar en werd uiteindelijk niet door hen gewonnen. Op Vietnam werden meer bommen gegooid dan het totale aantal gebruikt in de Tweede Wereldoorlog. De oorlog verwoestte grote delen van de Vietnamese ecologische en sociaal-economische structuur. Nogal wat Amerikaanse soldaten konden na hun terugkeer wegens psychosociale en fysieke problemen hun draai in de samenleving niet meer vinden. Veel Amerikanen vroegen zich daarom naderhand af waarom de Verenigde Staten ooit aan dit 'avontuur' waren begonnen.

Hoofdstuk 1. Koude Oorlog en dekolonisatie in Indochina

Deelvraag: waarom raakten de Verenigde Staten betrokken bij de dekolonisatie van Indochina?

1.1 Nieuwe internationale verhoudingen na 1945

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog gingen de belangrijkste overwinnaars, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie de wereldpolitiek beheersen. Deze twee 'supermachten' vertegenwoordigden twee tegenover elkaar staande systemen. Het ene was gebaseerd op **kapitalistisch** vrij ondernemerschap en democratische politieke besluitvorming, het andere op **communistiche** partijdictatuur en economische almacht van de staat. De **Koude Oorlog** begon als conflict tussen deze beide landen met als inzet de politieke toekomst van Europa, maar ontwikkelde zich tot een wereldwijd conflict. Beide partijen vreesden namelijk dat de ander bezig was met uitbreiding en consolidatie van haar **invloedssfeer**.

Het door de oorlog verzwakte Europa viel in 1945 in twee delen uiteen; geen van beide supermachten slaagde erin Europa geheel te bevrijden. De Sovjet-Unie had de Duitse legers vanuit het oosten teruggedrongen en beheerste aan het einde van de oorlog vrijwel geheel Oost-Europa. De Russische leider Stalin was zich, sinds de inval van Nazi-Duitsland in zijn land, pijnlijk bewust van de kwetsbaarheid van de westgrens en wilde toekomstige invasies voorkomen. Een veiligheidscordon van satellietstaten langs de westgrens zou daarvoor moeten zorgen. In deze Oost-Europese landen vestigde de Sovjet-Unie communistiche, 'sovjetvriendelijke' regimes. Democratieën en economieën volgens westers kapitalistisch model konden alleen in het door de westelijke geallieerden bevrijde deel van Europa tot stand komen. Beide supermachten bleven in 'hun' deel van Europa militair sterk aanwezig. De deling van Europa in een kapitalistische en een communistiche invloedssfeer, door een 'ijzeren gordijn' van elkaar gescheiden, kreeg door het toenemende wederzijdse wantrouwen tussen de kapitalistische en de communistiche landen een blijvend karakter.

De spanningen tussen de twee supermachten werden verhevigd door de nucleaire dreiging. In 1945 hadden de Verenigde Staten de Tweede Wereldoorlog beëindigd met twee atoombommen op Japan; in 1949 bleek dat de Sovjet-Unie ook kernwapens kon produceren. Een **wapenwedloop** was het gevolg, waarin steeds krachtiger wapensystemen werden ontwikkeld. De totale wederzijdse vernietiging die hierdoor mogelijk werd, leidde echter tot wederzijdse afschrikking en had, omdat geen van beide kernmachten bereid bleek deze wapens in te zetten, uiteindelijk een stabiliserend effect. In de jaren zestig richtte de Sovjet-Unie zich op een verhouding van **vreedzame co-existentie** met de Verenigde Staten. Hoewel het wantrouwen bleef, kon in Europa tijdens de Koude Oorlog om die reden de vrede bewaard blijven.

1.2 Vijandbeelden

In de Koude Oorlog kwam het niet tot een rechtstreekse gewapende confrontatie tussen beide mogendheden, maar een voortdurende onzekerheid hierover bleef voor spanning zorgen. Beide supermachten ontwikkelden een **vijandbeeld** ter legitimatie van hun optreden. Zowel ideologische propaganda als reële belangentegenstellingen werkten de vrees voor de ander in de hand.

De Amerikanen vreesden de **communistiche wereldrevolutie**: ze waren bang dat de communisten de strijd tussen kapitalisme en communisme uiteindelijk op gewelddadige wijze zouden winnen. Zij zouden dan hun systeem van onvrijheid ook aan de Verenigde Staten opleggen. De Russische overheersing van Oost-Europa kon worden gezien als een eerste stap in de richting van die communistiche wereldrevolutie. Uitgangspunt van het Amerikaanse buitenlandse beleid werd daarom de **containmentpolitiek**. Aanvankelijk was deze vooral gericht op het indammen van de communistiche invloed in Europa. Als gevolg van het dekolonisatieproces en de communistiche machtsovername in China, werd deze politiek spoedig ook het richtsnoer in de rest van de wereld. De Sovjet-Unie, en na 1949 ook China, beschouwde en betitelde de containmentpolitiek als een voorbeeld van **westers imperialisme**. In het communistiche vijandbeeld was de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten niets meer dan een imperialistische politiek in een nieuw jasje. Niet door middel van koloniën maar door economische en politieke invloed in grote delen van de wereld te verkrijgen, trachtten de Verenigde Staten afzetmarkten en grondstoffen te veroveren. De communistiche grote mogendheden wilden voorkomen dat gedekoloniseerde gebieden ondergeschikt bleven aan westerse kapitalistische belangen.

De strategie van de Verenigde Staten was voor een belangrijk deel gebaseerd op de aanname dat de twee communistiche grootmachten één groot machtsblok vormden tegenover het Westen. In werkelijkheid waren de betrekkingen tussen de Sovjet-Unie en China weinig hartelijk. De Chinese leider Mao Zedong distantieerde zich steeds meer van de Russische vreedzame coëxistentiepolitiek, die onder Stalins opvolger Chroestsjov was ingezet. De steeds onverzoenlijker houding van China ten opzichte van de 'imperialistische hoofdvijand' de Verenigde Staten en de rivaliteit tussen de Sovjet-

Unie en China om het leiderschap van de internationale communistische beweging, leidden in 1960 tot een breuk tussen beide landen. Daar kwam bij dat de Sovjet-Unie en China het communisme op verschillende wijzen in praktijk wilden brengen. In de Sovjet-Unie werden de industriearbeiders gezien als de belangrijkste motor voor de opbouw van het communisme. In China ging de Communistische partij zich juist steeds meer richten op de boeren.

China kwam in een internationaal isolement terecht. In de Verenigde Staten veranderde deze onenigheid tussen de Sovjet-Unie en China weinig aan het vijandbeeld.

1.3 Dekolonisatie in Zuid-Oost-Azië

Grote delen van met name Zuid-Oost-Azië waren voor de Tweede Wereldoorlog koloniale bezittingen van Groot-Brittannië, Nederland en Frankrijk. In veel koloniën groeide in de jaren twintig en dertig het verzet tegen de Europese koloniale overheersing. Tijdens de oorlog werden de koloniën in Azië door Japan bezet. Dit gezichts- en machtsverlies van de westerse koloniale overheden stimuleerde het reeds sluimerende **nationalisme** onder de inheemse bevolking. Na de Japanse capitulatie ontstond in veel koloniën een machtsvacuüm, waardoor de kracht van de nationalistische bewegingen toenam. In veel koloniën brak een strijd voor onafhankelijkheid uit. De West-Europese landen, verzwakt door de Tweede Wereldoorlog en oorlogsmoe, bleken geen van alle in staat hun koloniale rijken op de korte of langere termijn te behouden. Zodoende werden in betrekkelijk korte tijd veel staten in Azië onafhankelijk.

Aangezien het onzeker was welke positie deze nieuwe staten zouden gaan innemen in de Koude Oorlog, hielden de supermachten dit dekolonisatieproces nauwlettend in de gaten. De Sovjet-Unie wilde greep krijgen op onafhankelijkheidsbewegingen in de koloniën en toenadering van deze naties-in-wording tot de groeiende communistische wereld bewerkstelligen. De Verenigde Staten wilde dit laatste voorkomen opdat de nieuwe staten zich zouden openstellen voor handel met de Verenigde Staten en investeringen van Amerikaanse bedrijven. Dekolonisatie en Koude Oorlog gingen elkaar op deze wijze wederzijds beïnvloeden.

1.4 Azië raakt bij de Koude Oorlog betrokken

De dekolonisatie van Zuid-Oost-Azië, waarin zowel nationalistische als communistische groeperingen een rol speelden, kreeg pas de volledige aandacht van de Amerikaanse regering na de communistische machtsovername in China in 1949 onder leiding van Mao Zedong. De Amerikaanse regering vreesde door deze machtsovername een enorm verlies van westerse invloed in Azië.

De Amerikaanse regering kon haar belangen in Zuid-Oost-Azië met economische, politieke en militaire middelen behartigen:

1. het geven van economische hulp, waardoor de Amerikaanse invloed in de regio zou toenemen
2. het steunen of eventueel in het leven roepen van '**marionettenregeringen**'
3. militaire steun en eventueel militaire interventie.

De Verenigde Staten maakten in de jaren vijftig en zestig in Azië van al deze mogelijkheden gebruik. Het aantal Amerikaanse militaire bases werd uitgebreid en de sterkte van het Amerikaanse leger werd verdubbeld. In Zuid-Oost-Azië werd de steun aan de Franse strijd in Indochina uitgebreid door het sturen van oorlogsmaterieel en militaire adviseurs. Op aandrang van de Verenigde Staten bouwde Frankrijk in het zuiden van Vietnam een Vietnamese strijdkracht op, gericht tegen de communisten in het Noorden. De angst voor olievlekwerking van het communisme in een bepaalde regio, door de Amerikanen de **dominotheorie** genoemd, bepaalde jarenlang de Zuid-Oost-Azië-politiek van de Verenigde Staten.

Hoofdstuk 2. Kolonisatie en dekolonisatie van Vietnam

Deelvraag: op welke wijze voltrok het dekolonisatieproces zich in Vietnam?

2.1 Het Franse koloniale bestuur

Vietnam werd, samen met Laos en Cambodja, in de 19^e eeuw Frans Indochina. Om exploitatie van Vietnam te vergemakkelijken, trachtte het Franse bestuur de economie enigszins te moderniseren, met name in het zuiden. Er kwamen bescheiden verbeteringen op het gebied van infrastructuur, het onderwijs en de gezondheidszorg. In het overwegend boeddhistische land ontstond een kleine rooms-katholieke, opgeleide, stedelijke Vietnamese elite.

In de Mekongdelta kwam door de bouw van dammen en dijken nieuwe landbouwgrond beschikbaar. Deze grond kwam in handen van grootgrondbezitters, die deze exploiteerden met behulp van Vietnamese pachtboeren. Hun plantages produceerden rijst, rubber en delfstoffen voor Franse (export)handelaren. In de dorpen bestond een grote afstand tussen deze elite en de pachtboeren. In het minder vruchtbare midden en noorden van het land, waar de omstandigheden voor de landbouw moeilijker waren, was de grond gelijkmatiger verdeeld onder kleine boeren. Vooral hier bleef in de koloniale tijd veel verzet bestaan tegen het Franse bestuur.

2.2 Nationalisme, communisme en dekolonisatie in Vietnam

In de jaren twintig en dertig keerden nationalistische groeperingen zich herhaaldelijk tegen het koloniale bewind van de Fransen. Zij vonden aanhangers onder zowel de boeren, de plantage- en fabrieksarbeiders als de stedelijke elite. Hun leider werd **Ho Chi Minh**. Tijdens zijn verblijf in Europa kwam hij in aanraking met de socialistische en anti-imperialistische denkbeelden van het communisme, die goed aansloten bij zijn strijd voor een onafhankelijk Vietnam. Eind jaren twintig richtte hij de Indochinese Communistische partij op.

Om tijdens de Tweede Wereldoorlog het verzet tegen de Japanse bezetting te bundelen, richtte Ho Chi Minh de **Vietminh** op, een militante organisatie waarin alle nationalistische krachten werden verenigd onder leiding van de Vietnamese communisten. In 1945 maakte Ho Chi Minh gebruik van het machtsvacuüm dat na de Japanse capitulatie ontstond en riep de onafhankelijke Democratische Republiek Vietnam uit. Zijn machtsbasis beperkte zich echter tot het noordelijke deel van het land en de republiek werd internationaal nauwelijks erkend. Bij zijn machtsovername verwachtte Ho Chi Minh dat de Verenigde Staten, gezien hun traditioneel antikolonialistische houding, hem in zijn strijd tegen de Fransen zouden steunen. De V.S ondersteunden en financierden na de Tweede Wereldoorlog echter de koloniale strijd van de Fransen, die zij als bondgenoot in de Koude Oorlog nodig dachten te hebben. Omdat erkenning van de Verenigde Staten en andere westerse landen uitbleef, wendde Ho Chi Minh zich voor steun tot de Sovjet-Unie en na 1949 ook tot China. In het Zuiden werd het Franse koloniale bewind hersteld. Binnen een jaar raakten Franse troepen in conflict met de Vietminh. In 1954 versloeg de Vietminh de Franse troepen bij Dien Bien Phoe.

2.3 De Akkoorden van Genève

Na de Franse nederlaag bij Dien Bien Phoe werd op de Conferentie van Genève in 1954 de toekomst van Vietnam besproken. Frankrijk en de Vietminh sloten een onmiddellijke wapenstilstand. Het regime van Ho Chi Minh in Noord-Vietnam werd hiermee de facto erkend. De discussie spitste zich toe op de toekomst van het Zuiden. De Noord-Vietnamezen wilden het land zo snel mogelijk verenigen. De Verenigde Staten wilden voorkomen dat Zuid-Vietnam ook communistisch zou worden.

Uiteindelijk werd besloten tot de volgende regeling:

1. het land werd tijdelijk verdeeld langs de 17e breedtegraad
2. geen van beide delen mochten zich aansluiten bij militaire bondgenootschappen of militaire bases van andere landen op zijn grondgebied toelaten
3. in 1956 zouden nationale verkiezingen worden gehouden, waarna het land zou worden verenigd.

In Genève werd niet tot een verenigd en onafhankelijk Vietnam besloten, uit vrees dat dan de hele staat communistisch zou worden. In het Zuiden kwam daarom met Amerikaanse steun een westers georiënteerd, kapitalistisch regime tot stand. Na de Franse terugtrekking uit Zuid-Vietnam in 1956 besloten de Verenigde Staten voorts Zuid-Vietnam bij te staan bij de opbouw van het Zuid-Vietnamese leger.

De eerste bepaling van de **Geneefse Akkoorden** betekende dat Franse en Zuid-Vietnamese troepen in het Zuiden werden geconcentreerd en de Vietminh aanzienlijke terreinwinst in het Zuiden moest opgeven. De derde bepaling, de belofte van nationale verkiezingen, die de Noord-Vietnamezen verwachtten te zullen winnen, deed de Vietminh evenwel toch akkoord gaan. De slotverklaring, waarin

de datum voor de verkiezingen was gespecificeerd, werd door de Verenigde Staten en door de regering van Zuid-Vietnam, die officieel geen partij waren op de conferentie, niet ondertekend. De derde bepaling, waarin sprake was van nationale verkiezingen en vereniging van Vietnam, werd niet uitgevoerd. De algemene verwachting was dat Ho Chi Minh de verkiezingen zou winnen. Een verenigd Vietnam zou dus een communistisch Vietnam worden. Voor de Verenigde Staten was een communistische overwinning in het licht van de dominotheorie onacceptabel en betekende bovendien gezichtsverlies, gezien de Amerikaanse betrokkenheid bij Zuid-Vietnam. Ook de communistische staten drongen niet aan op naleving van de akkoorden. China had geen haast met een verenigd Vietnam: men vreesde verdere expansie van Noord-Vietnam, richting Laos en Cambodja. De Sovjet-Unie was niet bereid voor Vietnam de relatie met de Verenigde Staten op scherp te stellen.

Hoofdstuk 3. Noord en Zuid-Vietnam na 1954

Deelvraag: waarom kwam het opnieuw tot een oorlog in Vietnam?

3.1 Noord-Vietnam: Het regime van Ho Chi Minh

In de Democratische Republiek Vietnam was de politieke macht in handen van Ho Chi Minh en de Vietnamese Communistische Partij. De eerste jaren van het communistische bewind stonden in het teken van de 'interne revolutie'. Om kapitaalvlucht tegen te gaan werd geleidelijk een communistische economie ingevoerd, waarbij privé-bezit van grond aanvankelijk gerespecteerd werd. Wel kwam er een politiek van landverdeling en werden voormalige Franse bedrijven en plantages genationaliseerd. Als gevolg daarvan ging de rijstproductie zodanig omhoog dat deze in de behoeften van het land kon voorzien. Halverwege de jaren vijftig radicaliseerde het Noord-Vietnamese bewind onder Chinese invloed. Noord-Vietnam kreeg een planeconomie en ging over tot een ingrijpende politiek van landhervormingen met als doel de landbouwproductie verder te verhogen en de macht van de overige grootgrondbezitters te breken. Hierbij vielen veel slachtoffers en veel kapitaalkrachtige Vietnamezen weken uit naar het Zuiden om de repressie te ontvluchten. Een vijfjarenplan, dat voorzag in de ontwikkeling van zware industrie, werd niet gerealiseerd als gevolg van Amerikaanse bombardementen.

De Noord-Vietnamezen hielden ook na 1954 vast aan het ideaal van een verenigd Vietnam onder communistische leiding. Dit vereiste de val van het regime-Diem en een beëindiging van de Amerikaanse aanwezigheid in het Zuiden. Deze 'externe revolutie' kreeg vorm vanaf 1959, toen de Noord-Vietnamezen in toenemende mate in het Zuiden infiltreerden. De groeiende impopulariteit van het regime-Diem legde de voedingsbodem voor het georganiseerde verzet in het Zuiden.

3.2 Zuid-Vietnam: het regime van Ngo Dinh Diem

Als tegenhanger van het communistische regime van Ho Chi Minh in het Noorden, werd met Amerikaanse steun in Zuid-Vietnam een anticommunistische staat opgebouwd. De Vietnamese politicus **Ngo Dinh Diem**, afkomstig uit de Vietnamese bestuurlijke elite en lid van de rooms-katholieke minderheid, had zowel sterk anticommunistische als antikolonialistische opvattingen en was daarmee in de ogen van de Verenigde Staten geschikt om van Zuid-Vietnam een democratische staat naar westers kapitalistisch model te maken. Naast politieke leverden de Verenigde Staten Zuid-Vietnam ook economische en militaire steun.

Het regime van Diem riep veel verzet op. Boeren verzetten zich tegen gedwongen verhuizing naar **versterkte dorpen** ('strategic hamlets'), waar zij tegen communistische infiltratie beschermd zouden zijn, maar ook beter gecontroleerd konden worden. De plattlandsbevolking sympathiseerde over het algemeen meer met de communisten, die een veel ruimhartiger landverdelingspolitiek voorstonden, dan met Diem, die hen liet betalen voor grond en de aanleg van de dorpen, waarbij het geld vaak ten goede kwam aan Diems corrupte familie- en vriendenkring. De gedwongen verhuizingen waren bovendien onverenigbaar met de Vietnamese cultuur van voorouderverering, die de plattlandsbevolking aan hun grond bond. In de steden verenigden radicale Boeddhisten, intellectuelen en communisten zich in hun verzet tegen Diem en tegen de Amerikaanse invloed, die zij beschouwden als een nieuwe poging Vietnam te koloniseren. Door Diems regering werden de zaken echter positiever voorgestelde dan ze waren, waardoor de impopulariteit van zijn regime lange tijd niet doordrong tot de Amerikaanse regering.

De oppositie tegen Diem verenigde zich in het Nationaal Bevrijdings Front (NLF). De gewapende arm hiervan, het Volksbevrijdingsleger, werd door de Zuid-Vietnamezen ook wel **Vietcong** genoemd. Het Bevrijdingsfront bestond uit Zuid-Vietnamezen, maar werd gesteund en gestuurd vanuit Noord-Vietnam. Diem wist weinig anders tegenover de groeiende oppositie te stellen dan uitbreiding van de repressie, waardoor Zuid-Vietnam eerder op een politiestaat dan op een democratie ging lijken. Hierdoor nam ook de kritiek vanuit de Verenigde Staten toe. De Amerikanen slaagden er echter niet in

van Diem een volgzaam marionet te maken. In 1963 staken enkele Boeddhistische monniken zich uit protest tegen het regime van Diem in brand. Foto's daarvan verschenen in de internationale pers en leidden tot verontwaardigde reacties. Spoedig daarna gaf president John F. Kennedy toestemming voor een machtsovername. Maar ook Diems opvolgers slaagden er niet in de oppositie in het eigen land de baas te worden en voerden een autoritair bewind.

3.3 Noord en Zuid-Vietnam in het krachtenveld van de Koude Oorlog

De Amerikaanse steun aan Zuid-Vietnam bestond naast oorlogsmaterieel uit militaire adviseurs, die het Zuid-Vietnamese leger adviseerden en trainden. Het Zuid-Vietnamese leger functioneerde slecht; de legerleiding was als gevolg van politieke benoemingen, onderlinge rivaliteit en corruptie betrouwbaar noch capabel. Toen in 1960 veel Noord-Vietnamese legereenheden naar het zuiden trokken om het Bevrijdingsfront te versterken, besloten de Verenigde Staten hun militaire steun drastisch uit te breiden. In 1961 stuurde president Kennedy helikopters en liep het aantal militaire 'adviseurs' op tot circa 10.000. Hoewel de Amerikaanse regering van mening was dat de strijd tegen de Vietcong door het Zuid-Vietnamese leger zelf gevoerd diende te worden, raakten de militaire adviseurs geleidelijk aan bij de gevechtshandelingen betrokken.

De Noord-Vietnamezen werden financieel en materieel gesteund door de Sovjet-Unie en na 1949 ook door de Volksrepubliek China. De Sovjet-Unie bleef eerst terughoudend in haar steun om de vreedzame co-existentie met de Verenigde Staten niet op het spel te zetten. Na de breuk met China in 1960 haalden de Sovjetleiders de banden met Noord-Vietnam weer aan uit angst anders te veel terrein aan de Chinezen te verliezen.

Na 1964 was ook het klimaat in de oost-west verhoudingen gewijzigd: in de Verenigde Staten was **Lyndon B. Johnson** de vermoorde Kennedy opgevolgd en in de Sovjet-Unie was de naar vreedzame co-existentie strevende Chroesjtsjov afgezet. De nieuwe leiders van de grote mogendheden stonden een hardere lijn voor, hetgeen ook tot uitdrukking kwam in hun Vietnam-politiek. Toch bleef de invloed van de Sovjet-Unie en van China op het buitenlandse beleid van Noord-Vietnam beperkt. Het Noord-Vietnamese regime speelde beide landen behendig tegen elkaar uit en profiteerde van de hulp zonder al te veel van de eigen zelfstandigheid prijs te geven. Ho Chi Minh werd door zowel nationalistische als communistische denkbeelden geïnspireerd. Of hij de belichaming van een agressief, op expansie gericht, communisme was die de Amerikanen in hem zagen, is de vraag.

Hoofdstuk 4. Een supermacht verliest een oorlog (1964-1973)

Deelvraag: waardoor bleef een militaire overwinning voor de Verenigde Staten in de oorlog in Vietnam uit?

4.1 Uitgangspunten van de Amerikaanse strategie

Kennedy's opvolger Johnson richtte zich vooral op de grote binnenlandse problemen van de Verenigde Staten: de armoede in de grote steden en de rassenproblematiek. Johnsons programma, de 'Great Society', behelsde overheidsmaatregelen die de ongelijkheid in de Amerikaanse samenleving moesten tegengaan. De overheidsuitgaven zouden hierdoor toenemen. De oorlog in Vietnam diende derhalve zo spoedig mogelijk gewonnen te worden.

De Amerikaanse regering had in 1964 ten aanzien van Vietnam globaal drie mogelijkheden: de Verenigde Staten konden zich terugtrekken, nucleaire middelen inzetten of gevechtseenheden sturen. De eerste twee mogelijkheden waren in de ogen van de Amerikanen niet reëel: terugtrekken betekende gezichtsverlies in de internationale politiek en een nucleaire strategie bracht het risico van een derde wereldoorlog met zich mee; actief militair ingrijpen bleef dus over. De Amerikaanse strategie steunde bij dit ingrijpen op de volgende uitgangspunten:

1. zo weinig mogelijk Amerikaanse slachtoffers
2. de oorlog winnen met conventionele middelen
3. het oorlogsgebied beperken tot Vietnam

De Amerikaanse militaire leiding ging er vanuit dat de guerrilla-activiteiten van de Vietcong in het Zuiden geleid en gesteund werden vanuit het Noorden. Centraal in de militaire aanpak van de Verenigde Staten kwam dus het uitvoeren van bombardementen op Noord-Vietnamese doelen te staan, terwijl het Zuid-Vietnamese leger in het Zuiden de Vietcong moest uitschakelen. Door bevoorradingslijnen af te snijden en met de hulp van Amerikaanse troepen blokkades op te werpen ter hoogte van de 17^e breedtegraad moest Noord-Vietnam van het Zuiden geïsoleerd worden. Amerikaanse militairen werden vooral in de luchtoorlog ingezet, het Zuid-Vietnamese leger, dat de grondoorlog tegen de Noord-Vietnamese soldaten en de Vietcong moest uitvechten, moest dus bijna al het eigenlijke werk doen. Omdat de Amerikaanse militaire leiding het militaire potentieel van het Amerikaanse en het Zuid-Vietnamese leger veel groter achtte dan dat van de Noord-Vietnamezen en

de Vietcong, was men van mening dat de oorlog op het slagveld, met conventionele middelen, in korte tijd in het voordeel van de Verenigde Staten en Zuid-Vietnam beslist kon worden.

De oorlog, door de Amerikanen aangeduid als een **'beperkte oorlog'** ('limited war'), zou geen bedreiging voor de wereldvrede vormen, omdat uitsluitend conventionele middelen werden ingezet en het noordelijk deel van Noord-Vietnam niet gebombardeerd zou worden. Met China kwamen de Verenigde Staten tot de stilzwijgende overeenkomst het niet tot een direct treffen tussen de eigen troepen te laten komen: China stuurde geen militairen naar het front, zolang Amerikaanse troepen zich niet op Noord-Vietnaams grondgebied waagden. China en de Sovjet-Unie zouden dus niet geprovoceerd worden. Aangezien men er van overtuigd was dat deze aanpak zou slagen, werden er geen alternatieve strategieën ontwikkeld.

4.2 Falende strategie

Het later zeer omstreden **Tonkin-incident**, de daaruit voortvloeiende **Tonkinresolutie** van 1964 en de door Johnson gewonnen presidentsverkiezingen maakten begin 1965 de weg vrij voor het sturen van Amerikaanse grondtroepen naar Zuid-Vietnam en het systematisch bombarderen van Noord-Vietnam. Maar **Operatie Rolling Thunder** had niet het gewenste effect. Om de Sovjet-Unie en vooral China niet te provoceren stond Johnson bombardementen op de Noord-Vietnamese hoofdstad Hanoi, de havenstad Haiphong, het Chinese grensgebied en de Rode Delta, ondanks aandringen van de militaire leiding, niet toe. Daarnaast kon de **Ho-Chi-Minhroute**, de belangrijkste aanvoerroute vanuit Noord-Vietnam naar het Zuiden, slechts beperkt worden gebombardeerd, omdat deze route deels door Laos en Cambodja liep. Zuid-Vietnam kon dus niet van het noorden worden geïsoleerd; de bevoorrading van de Vietcong vanuit Noord-Vietnam bleef daardoor ononderbroken doorgaan. Het Zuid-Vietnamese leger verrichtte hoofdzakelijk ondersteunende taken voor de Amerikaanse militaire operaties en speelde in de daadwerkelijke strijd slechts een zeer beperkte, aanvullende rol. De Vietcong en de Noord-Vietnamese legereenheden werden geleid door de inventieve Noord-Vietnamese generaal **Vo Nguyen Giap**. Hij liet zich niet verleiden tot grootschalige veldslagen, maar voerde een **guerrillaoorlog**. Dankzij het oerwoud en een uitgestrekt netwerk van tunnels waren de guerrilla's voor hun tegenstanders een moeilijk te lokaliseren vijand. Amerikaanse en Zuid-Vietnamese troepen bestreden deze guerrilla-acties met tanks en helikopters om zo veel mogelijk eigen slachtoffers te voorkomen. Door deze asymmetrie in de oorlogvoering behield de Vietcong gedurende het hele conflict het initiatief en was zij vaak succesvol in haar aanvallen op Amerikaanse bases. Vietcong-leden wisten in versterkte dorpen te infiltreren, waar zij niet van Vietnamese dorpelingen te onderscheiden waren. Onbedoeld werden deze dorpen daardoor soms militaire doelwitten. De Vietcong beheerste het Zuid-Vietnamese platteland; de Amerikanen beheersten alleen de stedelijke kernen. Om de operaties van de Vietcong te bemoeilijken werden ontbladeringsmiddelen als **'agent orange'** en **napalm**-brandbommen ingezet. Deze middelen maakten veel slachtoffers onder Zuid-Vietnamese burgers, maar konden de steeds terugkerende verrassingsaanvallen van de Vietnamese guerrilla's niet voorkomen.

4.3 Steun van bondgenoten (deze paragraaf ook voor Havo)

De hevige bombardementen op Noord-Vietnam veroorzaakten grote schade aan het irrigatiesysteem, het stelsel van dammen en dijken in de Rode Delta. De voedselvoorziening in Noord-Vietnam was voor een belangrijk deel afhankelijk van de rijstproductie in de delta. Speciale onderhoudsploegen werden permanent ingezet om de schade te herstellen. China stuurde militaire technici opdat Noord-Vietnamese mannen zo veel mogelijk beschikbaar bleven voor gevechtstaken. Voedsel en medische hulp ontving Noord-Vietnam van diverse organisaties uit zowel westerse als communistische landen. Naast technici en militaire adviseurs leverde China vooral grote hoeveelheden wapens. De Sovjet-Unie steunde Noord-Vietnam met de modernste wapensystemen. Russische wapenexperts deden in Vietnam bovendien kennis op omtrent de door de Verenigde Staten gebruikte wapens, die werden buitgemaakt. In de oorlog werden door beide mogendheden nieuwe wapens uitgetest. Op den duur kwam meer dan de helft van alle door de Noord-Vietnamezen gebruikte wapens uit de Sovjet-Unie. Het Russische luchtafweergeschut bleek een effectief wapen tegen de Amerikaanse luchtaanvallen.

4.4 Het einde van de Amerikaanse interventie in Vietnam

Omdat successen uitbleven verzocht de Amerikaanse opperbevelhebber in Vietnam, generaal Westmoreland, herhaaldelijk om extra Amerikaanse troepen. Het Amerikaanse leger in Zuid-Vietnam groeide uit tot ruim een half miljoen manschappen in 1968, maar uitzicht op een doorbraak ontbrak. De Amerikaanse militairen raakten gedemoraliseerd door de uitzichtloosheid van de oorlog en de onvoorspelbaarheid van de tegenstander. Er was geen duidelijk slagveld, noch kon er aantoonbaar terreinwinst worden geboekt. Winst of verlies kon slechts worden uitgedrukt in aantallen slachtoffers.

Het lage moreel tastte de gevechtskracht van het Amerikaanse leger aan. Het **Tet-offensief** van januari 1968, waarbij alle Amerikaanse bases in Zuid-Vietnam tegelijk werden aangevallen, doorbrak de patstelling. Niet alleen werd duidelijk dat de Verenigde Staten Zuid-Vietnam niet onder controle hadden - de Vietcong bleek zelfs in de steden verzetskernen te hebben opgebouwd - het toonde eveneens aan dat de Noord-Vietnamezen en de Vietcong niet sterk genoeg waren om uiteindelijk de oorlog te winnen.

Na het Tet-offensief was het voor beide partijen duidelijk dat onderhandelingen de enige manier waren om de oorlog te beëindigen. In 1968 begon men daarover in Parijs verkennende besprekingen. In 1968 werd Richard Nixon tot president gekozen op basis van de belofte de oorlog met een eervolle vrede te zullen beëindigen. Hij streefde naar terugtrekking van de Amerikaanse troepen en '**vietnamisering**' van de oorlog. Een combinatie van militaire en diplomatieke offensieven moest de Amerikanen in de gelegenheid stellen hun troepen zonder gezichtsverlies terug te trekken. Zware bombardementen op Noord-Vietnamese doelen, Laos en Cambodja moesten de Noord-Vietnamezen naar de onderhandelingstafel dwingen. De Amerikaanse bevolking protesteerde massaal en tijdens een vredesdemonstratie in Kent State University vielen zelfs doden.

De in 1969 in Parijs gestarte daadwerkelijke vredesbesprekingen verliepen lange tijd uiterst stroef, omdat de Noord-Vietnamezen pas wilden onderhandelen als de bombardementen stopten. De Verenigde Staten zagen in dat een verbeterde relatie met China en de Sovjet-Unie de onderhandelingen zou vergemakkelijken, omdat Noord-Vietnam zich dan niet meer automatisch gesteund zou weten door haar bondgenoten. In 1972 reisde president Nixon daarom naar Beijing en Moskou.

Onder druk van zware bombardementen, op advies van hun bondgenoten en in de wetenschap dat de Amerikanen hun aanwezigheid in Vietnam vóór alles wilden beëindigen, gingen de Noord-Vietnamezen uiteindelijk akkoord. De Zuid-Vietnamezen kregen de toezegging dat er meer militair materieel achter zou worden gelaten dan aanvankelijk de bedoeling was. Op 23 januari 1973 werden de Parijse Akkoorden getekend. Deze akkoorden kwamen vrijwel geheel overeen met de Geneefse Akkoorden van 1954.

Twee jaar later veroverde Noord-Vietnam het Zuiden en werd de Socialistische Republiek Vietnam, waarin Noord en Zuid verenigd waren, een feit.

Hoofdstuk 5. Gevolgen van de Vietnam-oorlog in Vietnam

Deelvraag: welke gevolgen had de oorlog voor burgers en militairen in Vietnam?

5.1 Gevolgen van de Vietnam-oorlog voor de Vietnamese samenleving

Dagelijks bombardeerde het Amerikaanse leger Noord-Vietnamese doelen en Zuid-Vietnamese gebieden die in handen waren van de Vietcong. De bombardementen noopten de Vietnamezen tot ingrijpende maatregelen. Ondergronds werden fabrieken, scholen en soms complete dorpen ingericht, waar de bevolking overdag, bij het licht van een fietsdynamo, moest leven en werken. Zaaïen, oogsten en andere werkzaamheden deed men 's nachts.

In Noord-Vietnam werden kinderen en bejaarden geëvacueerd en verspreid over het platteland en zorgde men voor collectieve en individuele schuilplaatsen. Er gold militaire dienstplicht en jaarlijks werden zoveel mogelijk soldaten onder de wapenen geroepen. Vrouwen hielpen mee om vitale industrieën en openbare diensten in bedrijf te houden. De voedselvoorziening in Noord-Vietnam werd door de bombardementen in de Rode Delta wel aangetast, maar het leidde niet tot hongersnoden onder de bevolking. De grootscheepse bombardementen op Noord-Vietnam sterkten de Vietnamese bevolking in hun verzet. Zij legden een grote inventiviteit aan de dag om de problemen die de permanente oorlogstoestand met zich mee bracht op te lossen en voorkwamen daarmee een totale ontwrichting van hun samenleving.

Het dagelijks leven in Zuid-Vietnam stond eveneens in het teken van de oorlog. De vietnamisering van de oorlog had tot gevolg dat de helft van de Zuid-Vietnamese volwassen mannen werd ingeschakeld bij de oorlogvoering. De gedwongen bescherming in 'versterkte dorpen', soms machtsbases van de Vietcong, soms van Zuid-Vietnamese of Amerikaanse legereenheden, werd door veel inwoners als een bezetting beschouwd. De dorpen lagen geregeld onder vuur. Veel Zuid-Vietnamezen vluchtten voor het oorlogsgeweld. Een deel van de vluchtelingen sloot zich aan bij de Vietcong, de overigen trokken naar gebieden die onder het gezag van de regering in Saigon stonden. De oorlog leidde zo tot een ontvolking van het Zuid-Vietnamese platteland en een explosieve groei van de steden, met name van Saigon. De meeste vluchtelingen, die in kampen werden ondergebracht, vonden geen werk. Misdaad en prostitutie namen zodoende sterk toe in de steden. De aanwezigheid van grote aantallen Amerikanen ontwrichtte de Zuid-Vietnamese economie. Terwijl landbouw en industrie werden

verwaarloosd ontstond in de steden een door Amerikaanse dollars geschapen kunstmatige welvaart, waar slechts een kleine groep mensen van profiteerde.

5.2 Gevolgen van de Vietnam-oorlog voor Amerikaanse militairen in Vietnam

De jonge Amerikaanse dienstplichtigen, met een gemiddelde leeftijd van negentien jaar, hadden nauwelijks een idee van wat hen te wachten stond in het verre en aanvankelijk onbekende Vietnam. Het tropische klimaat verzwaarde de omstandigheden aanzienlijk. Op guerrilla-tactieken van de Vietcong waren de soldaten materieel noch mentaal voldoende voorbereid, evenmin op de aanblik van Vietnamese burgerslachtoffers en omgekomen strijdmakers. Tijdens verlofdagen kon men in de kroegen en bordelen van Saigon deze oorlogsellende slechts tijdelijk achter zich laten. Door het moeizame verloop van de oorlog en de vijandige houding van veel Zuid-Vietnamezen vroegen veel soldaten zich af waarvoor zij zo ver van huis kwamen vechten. Gevoelens van angst, verdriet en frustratie resulteerden in drugsgebruik, rassenhaat, oorlogsmisdaden en desertie. Zo werden zwarte militairen geregeld gediscrimineerd door blanke officieren of door hun blanke strijdmakers. In het Zuid-Vietnamese dorp My Lai richtten Amerikaanse soldaten een bloedbad aan. Hiervoor en voor andere oorlogsmisdaden moesten de betrokkenen zich later voor Amerikaanse rechtbanken verantwoorden.

Hoofdstuk 6. De oorlog aan het 'thuisfront'

Deelvraag: welke invloed had de oorlog op de Amerikaanse samenleving en in welke mate beïnvloedde de Amerikaanse publieke opinie het verdere verloop van de oorlog?

6.1 De rol van de media

Na het sturen van grondtroepen raakten de Amerikanen massaal betrokken bij de oorlog in Vietnam. Voor het eerst in de geschiedenis kon de oorlog vanuit de huiskamer via de televisie worden gevolgd. Daarnaast brachten foto's en reportages van verslaggevers aan het front de oorlogshandelingen onder ieders aandacht. De media werd verzocht een al te kritische toon te vermijden. Aanvankelijk hielden zij hier rekening mee, maar in de afweging tussen het nationale belang van het ondersteunen van de oorlog enerzijds en het democratische belang van kritische en onderzoekende journalistiek anderzijds, kozen de media steeds vaker voor het laatste. Jonge, kritische oorlogsverslaggevers zetten vraagtekens bij het Amerikaanse ingrijpen. Zij vonden weerklank bij een breed publiek, maar riepen ook tegengeluiden op. Hierdoor polariseerden de maatschappelijke verhoudingen sterk.

6.2 De rol van de protesten

Vooraf jongeren, die de Tweede Wereldoorlog niet bewust hadden meegemaakt, keerden zich tegen de oorlog. Deze 'babyboomers' hadden een eigen cultuur ontwikkeld, die in leefstijl, kleding, muziek en politieke denkbeelden sterk afweek van de 'gevestigde orde'. Door de dienstplicht, die vanwege de Vietnamoorlog opnieuw was ingevoerd, werden deze jongeren direct geconfronteerd met een oorlog waar velen van hen niet achter stonden. Dit verdiepte de kloof tussen de **'protestgeneratie'** en de generatie waartoe hun ouders, hun docenten en de politici behoorden en die het communisme als een reëel gevaar beschouwden. Op universiteiten werden over zinnige en noodzaak van de oorlog felle discussies gevoerd tijdens 'teach-ins' en ook veel opinieleiders uit politiek, wetenschap en media keerden zich tegen de oorlog. Vanuit universiteiten werden petities naar de president gestuurd met het verzoek de bombardementen te stoppen. Er werden anti-oorlogsdemonstraties georganiseerd, waar protestzangers hun hits ten gehore brachten en dienstplichtigen hun oproepkaarten verbrandden. Veel jongemannen weigerden dienst, anderen probeerden de dienstplicht te ontduiken. Ook in de rest van de westerse wereld kwam het onder invloed van de media tot massale protesten.

6.3 De rol van de politiek

Van parlementaire controle op het Vietnambeleid was aanvankelijk nauwelijks sprake. De Tonkin-resolutie, met slechts twee tegenstemmen aangenomen, verleende president Johnson vergaande volmachten om zelfstandig beslissingen te nemen inzake de oorlog. Het Vietnam-beleid werd derhalve bepaald door het Witte Huis, het **Pentagon** en het ministerie van Buitenlandse Zaken. Johnson wilde voorkomen dat de geldverslindende oorlog ten koste zou gaan van de uitgaven voor de 'Great Society' en trachtte parlementaire debatten over de oorlog te voorkomen en Congresleden in persoonlijke gesprekken voor zijn beleid te winnen. Uit loyaliteit met de president, om niet ervan verdacht te worden 'soft on communism' te zijn, vanwege daadwerkelijke angst voor het communisme, of uit loyaliteit met de reeds in Vietnam aanwezige soldaten, stemde het Congres jaarlijks in met de defensiebegroting, al zetten sommigen wel vraagtekens bij de Amerikaanse aanwezigheid in Vietnam en bij het democratisch gehalte van het Zuid-Vietnamese regime.

Door het uitblijven van de overwinning en de hevige protesten in binnen- en buitenland nam de twijfel onder politici over de oorlog toe. In de Senaat vormden zich twee kampen: voorstanders van een politieke oplossing voor Vietnam, de 'duiven' en voorstanders van verdergaand militair ingrijpen, de 'haviken'. Senator **J. William Fullbright** betwijfelde of de oorlog de belangen van de V.S. wel diende, aangezien zowel binnenlandse als buitenlandse verhoudingen door de oorlog steeds meer onder druk kwamen te staan. In 1966 leidde hij rechtstreeks op televisie uitgezonden parlementaire hoorzittingen over het Vietnambeleid. Daarmee werd openbaar dat ook binnen de regering grote meningsverschillen bestonden over de effectiviteit van de Amerikaanse strategie. De regering zag echter lange tijd geen alternatieven, zette het beleid voort en kwam steeds verder van de samenleving af te staan.

De oorlog deed de overheidsuitgaven enorm toenemen en zorgde voor een daling van de dollarkoers. De economische positie van de Verenigde Staten in de wereld verzwakte en een economische recessie dreigde. Hierdoor kwam zowel voortzetting van de oorlog als de ontwikkeling van de 'Great Society' onder druk te staan. De binnenlandse spanningen namen verder toe. In het verkiezingsjaar 1968 braken grote ongeregelheden uit tijdens anti-oorlogsdemonstraties. De verrassende Noord-Vietnamese successen tijdens het Tet-offensief zetten de tot dat moment gevoerde strategie op losse schroeven. Uiteindelijk besloot president Johnson tot stopzetting van de bombardementen. De Noord-Vietnamezen verklaarden zich onmiddellijk bereid tot onderhandelingen. Johnson stelde zich niet herkiesbaar. De Republikein **Richard M. Nixon** won de presidentsverkiezingen op basis van zijn belofte van een **eervolle vrede**, terugtrekking van Amerikaanse militairen en 'vietnamisering' van de oorlog.

Hoofdstuk 7. De betekenis van de Vietnam-oorlog voor de Amerikaanse samenleving. **Deelvraag: waarom liet de oorlog diepe sporen na in de Amerikaanse samenleving?**

7.1 Sporen in de binnenlandse politieke verhoudingen in de Verenigde Staten

De Vietnamoorlog heeft duidelijk gemaakt dat politici soms beslissingen namen op grond van selectieve waarnemingen, onvolledige informatie of onbewezen aannames. Onthullingen in de media schetsten een onthutsend beeld van de politieke leiding in de Verenigde Staten en schokten het vertrouwen van veel Amerikaanse burgers in de politiek. De Tonkin-resolutie had de president een grote vrijheid van handelen verschaft inzake de oorlog. Na verloop van tijd communiceerde president Johnson nauwelijks meer met het Congres over het Vietnambeleid. Van de protesterende burgers trok hij zich weinig aan totdat hij uiteindelijk door de massale protesten in het nauw werd gedreven. In 1971 bleek uit publicaties als de **Pentagon Papers**, dat de regering zaken omtrent de oorlog niet altijd conform de werkelijkheid aan volk en volksvertegenwoordiging had gepresenteerd. Het Tonkin-incident bleek een manipulatie van legerleiding en regering om het Congres te bewegen de presidentiële volmachten toe te staan. Ook bleken verkiezingsresultaten van invloed te zijn geweest op oorlogsbeslissingen. In 1973 beperkte het Congres de bevoegdheden van de president inzake oorlogvoering door middel van de War Powers Act.

7.2 Sporen in de maatschappelijke verhoudingen

De Vietnamoorlog bleek een 'working class-war'. In de beginfase van de Amerikaanse betrokkenheid bij de oorlog was de Amerikaanse politiek vooral bezig met de binnenlandse problemen van de Verenigde Staten. Rassentegenstellingen, vooral in de zuidelijke staten, leidden tot ernstige ongeregelheden en blanke en zwarte burgers eisten oplossingen voor de sociale problemen in de grote steden. Hoewel de dienstplicht, die voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog weer was ingevoerd, in principe elk Amerikaanse gezin met de oorlog confronteerde, bleek achteraf dat de lagere sociale milieus - en dus relatief veel zwarte jonge mannen - waren oververtegenwoordigd aan het front. Zij vochten, net zoals hun vaders dat tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden gedaan, zij aan zij met blanke soldaten. Naast spanningen zorgde dit voor toenadering onder blanke en zwarte militairen.

De Amerikaanse regering stelde, na hun terugkomst studiebeurzen beschikbaar aan deze soldaten. Hierdoor konden veel blanke, maar vooral ook zwarte jonge mannen uit achtergestelde milieus een carrière opbouwen. Beter gesitueerde gezinnen hadden voor hun zoons een minder risicovolle vervulling van hun dienstplicht trachten te regelen. In politiek linkse kringen weigerde men dienst, met gevangenisstraf als gevolg. De keuzes die jonge mannen tijdens hun dienstplichttijd maakten, werkten lang door en achtervolgden sommigen in hun verdere carrière, vooral als zij politieke ambities hadden.

7.3 Een nationaal trauma

In de Verenigde Staten werd de Vietnamoorlog in de jaren '70 een nationaal trauma. Het rijkste land ter wereld met de sterkste defensiemacht had voor het eerst in zijn geschiedenis een oorlog verloren. Aan de Tweede Wereldoorlog hadden de Amerikanen het imago van 'bevrijder' ontleend. Hoewel ook de Vietnam-oorlog aanvankelijk in het licht van de verdediging van westerse waarden als 'vrijheid en 'democratie' werd geplaatst, leidden de onthullingen in de pers en de schokkende beelden op televisie ertoe dat velen zich afvroegen of, gezien de militaire middelen die het Amerikaanse leger inzette, nog wel van een 'gerechtvaardigde strijd' gesproken kon worden. In 1975 toen Noord-Vietnamese troepen haast zonder slag of stoot het Zuiden veroverden, bleek dat de Amerikaanse strijd in Vietnam ook nog zinloos was geweest.

Veel teruggekeerde Vietnam-veteranen konden hun oorlogservaringen nauwelijks verwerken, voelden zich vaak onbegrepen en niet in staat hun oude leven weer op te pakken. Het samenstel van psychosociale en fysieke klachten waaraan zij leden, werd het **'Vietnamsyndroom'** genoemd en was lange tijd slecht bespreekbaar in de Amerikaanse samenleving. Verwerking van het trauma kwam in de jaren '80 op gang. Dit bleek onder andere uit de vele speelfilms waarin de oorlog een rol speelde. In 1982 werd in Washington het 'Vietnam-Memorial' onthuld. Dit monument neemt sindsdien een centrale plaats in bij herdenkingen. Tot op de dag van vandaag houdt de oorlog veteranen en hun organisaties bezig.

Epiloog

De Parijse Akkoorden hadden de Amerikaanse interventie in Vietnam beëindigd; ze hadden echter niet voor vrede in de regio gezorgd. In 1975 werd Zuid-Vietnam door Noord-Vietnamese troepen onder de voet gelopen. Van oorlogshandelingen was nauwelijks sprake. Veel Zuid-Vietnamezen sloegen op de vlucht. Als bootvluchteling bereikten velen van hen uiteindelijk Europa of de Verenigde Staten maar bij deze vlucht pogingen vielen ook slachtoffers. De oorlog had ook in Laos en Cambodja voor ontvricting gezorgd. Nadat in Cambodja door een staatsgreep de communistische dictator Pol Pot aan de macht was gekomen, werden drie miljoen Cambodjanen vermoord. Noord- en Zuid-Vietnamese troepen verdreven uiteindelijk dit regime.

Het verenigde Vietnam kreeg een bestuur naar Noord-Vietnamees model, dat voor de enorme opgave stond het land weer op te bouwen. De Zuid-Vietnamese economie was tijdens de oorlog door de sterke Amerikaanse aanwezigheid ontvrict geraakt. De door de Amerikanen gebruikte chemische ontbladeringsmiddelen hadden het ecologische systeem ernstig aangetast en in de delta's waren de irrigatiesystemen door de bombardementen verwoest. Overal lagen mijnen. De bevolking had zwaar geleden onder de al decennia durende oorlogen. Veel families waren incompleet en als gevolg van de oorlog uit elkaar gevallen. Oorlogsverwondingen leverden blijvend letsel op voor soldaten en burgers. Voor de verzorging van al deze gewonden waren nauwelijks toereikende voorzieningen.

Als gevolg van de chemische middelen worden nog steeds meer kinderen dan voorheen geboren met een geestelijke of lichamelijke handicap. Slachtoffers van mijnen vielen ook jaren nadat de oorlog was beëindigd nog. De economische ontwikkeling van Vietnam werd extra bemoeilijkt door de Amerikaanse handelsboycot, waaraan ook andere westerse landen onder druk van de Verenigde Staten deelnamen. De relatie tussen de Verenigde Staten en Vietnam werd lange tijd belast door het onopgehelderde lot van de vele vermiste Amerikaanse soldaten. Vanaf 1986 zette Vietnam de eerste stappen om de centraal geleide economie gedeeltelijk te vervangen door elementen van een vrije markteconomie. In 1993 werd een Amerikaans veto op hulp aan Vietnam opgeheven, waardoor het land tevens steun kon ontvangen van organisaties als het IMF en de Wereldbank. Aan het handelsembargo, dat de Verenigde Staten had opgelegd toen het gehele land communistisch was geworden, kwam in 1994 een einde. Diplomatieke relaties tussen Vietnam en de Verenigde Staten werden in 1995 hersteld.

Literatuurlijst

- Duiker, William J.**, *The communist road to power in Vietnam* (Boulder 1981). Gedegen geschiedenis van de opkomst van de communistische beweging in Vietnam tot de uiteindelijke overwinning in 1975.
- Duiker, William J.**, *Ho Chi Minh* (New York 2000). Uitvoerige biografie van een van de hoofdrolspelers in de twintigste-eeuwse Vietnamese geschiedenis, geschreven door een groot kenner.
- Gaddis, John Lewis**, *We now know : rethinking Cold War history* (Oxford 1997). Overzicht over de Koude Oorlog door een van de grote overzichtenschrijvers van die geschiedenis. Zie echter ook: **Leffler, Melvyn P.**, "The Cold War: what do 'we now know'?", *American Historical Review* 104 (1999) 501-525.
- Gaiduk, Ilya V.**, *The Soviet Union and the Vietnam War* (Chicago 1996). Een feitelijk verhaal gebaseerd op documenten in Russische archieven. Belangrijke aanvulling op 'westerse' literatuur.
- Higgins, Hugh**, *Vietnam* (Londen 1982²). Een beknopte inleiding op de Vietnamoorlog, met aandacht voor de situatie in Noord-Vietnam
- Kaiser, David**, *American Tragedy. Kennedy, Johnson, and the origins of the Vietnam War* (Cambridge Mass. 2000). Een zeer feitelijk betoog, dat van document tot document en van dag tot dag de Amerikaanse besluitvorming volgt. Bevat zeer veel materiaal.
- Kolko, Gabriel**, *Anatomy of a war. Vietnam, the United States and the modern historical experience* (New York 1985). Een zeer gedegen en brede behandeling van de oorlog in Vietnam, vanuit het perspectief van een linkse tegenstander van die oorlog.
- Leffler, Melvyn**, *The specter of communism: the United States and the Origins of the Cold War, 1917-1953* (New York 1994). Competent overzicht dat de politiek van de Verenigde Staten in een historisch perspectief zet.
- Logevall, Fredrick**, *Choosing War. The Lost Chance for Peace and the Escalation* (Los Angeles 1999). Een minutieus verslag van Johnsons beleid ten aanzien van Vietnam tussen augustus 1963 en juli 1965
- Logevall, Fredrick**, *The Origins of the Vietnam War* (Essex 2001). Een eerste keus voor docenten die een beknopte, up-to-date inleiding in de Vietnamoorlog willen hebben. Met documenten.
- MacDonald, Peter**, *Giap. The Victor in Vietnam* (London 1994). Een Brits militair historicus bekijkt in dit boek de strijd in Vietnam van Noord-Vietnamese kant. Geschiedt als aanvulling.
- Mann, Robert**, *A Grand Delusion. America's Descent into Vietnam* (New York 2001). Een fascinerend verslag van de besluitvorming in Washington ten aanzien van Vietnam van 1945 tot 1975.
- Ruane, Kevin**, *War and revolution in Vietnam, 1930-1975* (Londen 1998), een handig en compact overzicht over de Vietnamoorlog.
- Westad, Odd Arne (ed.)**, *Reviewing the Cold War. Approaches, interpretations, theory* (Londen/Portland Or. 2000), serie artikelen. Van belang zijn bijdragen van Geir Lundestad over de historiografie van het begin van de Koude Oorlog, van Anders Stephanson over de Koude Oorlog als ideologie van de Verenigde Staten en van Shu Gunag Zhang over China's strategische cultuur en de Koude Oorlog.
- Zubok, Vladislav and Konstantine Pleshakov**, *Inside the Kremlin's cold war : from Stalin to Khrushchev* (Cambridge MA 1996). Boeiende analyse van de Russische buitenlandse politiek in de Koude Oorlog. Stopt helaas vroeg, maar biedt een uitstekende basis voor het veel feitelijkere boek van Gaiduk.

Met het oog op het Centraal Examen 2005 en 2006 is in de volgende historische tijdschriften aandacht besteed aan de meest recente literatuur over de oorlog in Vietnam (deze toevoeging aan de literatuurlijst van de oude stofomschrijving heeft geen gevolgen voor de inhoud van de examens of examenkaternen):

- Tijdschrift voor Geschiedenis 117^e jaargang, 2004, nr. 3.
- Historisch Tijdschrift **Leidschrift**, jaargang 19, 2004, nr. 2.

3.2 Dynamiek en stagnatie in de Republiek (Domein B in het oude programma vwo)

Dit deel van de syllabus berust op een advies van de stofomschrijvingscommissie van de VGN. De CEVO heeft dit advies ter visie gelegd en een aantal reacties ontvangen.

Het werk van de VGN-commissie kan worden gezien als een overgang tussen de vroegere stofomschrijvingen en de syllabi van de CEVO. In deze tekst staan (nog) opmerkingen over hoe leerlingen en leraren zich op het centraal examen kunnen voorbereiden. Deze opmerkingen maken uiteraard geen deel uit van de exameneisen. **Specifiek geldt dat voor hoofdstuk 5. Dat geldt noch voor havo noch voor vwo als te toetsen leerstof.**

Ook de bijlagen A en B zijn uitdrukkelijk slechts bedoeld als hulpmiddelen, niet als toegevoegde leerstof.

Verantwoording

Najaar 2006 werd aan de stofomschrijvingscommissie de opdracht verleend een stofomschrijving te maken ten behoeve van het centraal examen geschiedenis 2011. Het thema van de stofomschrijving, toegespitst op de ontwikkeling van het gebied van het latere Nederland 'van een agrarisch gebied naar een verstedelijkt gebied met handel en diensten', moest min of meer passen in het oude examenprogramma voor het vwo (Domein B) én in het nieuwe examenprogramma voor het havo (Domein C).

De commissie heeft, mede op adviezen van een klankbordgroep, gekozen voor een thema waarin het vraagstuk van de economische ontwikkelingen van het gebied van de 'Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden' in de vroegmoderne tijd centraal staan. De leidende vraag die daarbij is gesteld, luidt:

Hoe kan het dat de Republiek een zo lange periode van welvaart meemaakte in de zeventiende en achttiende eeuw?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het voor leerlingen van belang ook de opmaat tot deze periode te kennen. Dit gedeelte van de stofomschrijving, dat aandacht geeft aan de vijftiende en zestiende eeuw, vormt het eerste hoofdstuk. Om de ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw te kunnen analyseren, zijn de beide eeuwen, elk in een eigen hoofdstuk, vanuit een drietal 'invalshoeken' benaderd. Dat zijn de *markt*, de *overheden* en de *sociale verhoudingen*. Het vierde hoofdstuk beschrijft de omslag van stagnatie in economische neergang aan het einde van de achttiende eeuw. De commissie heeft ervoor gekozen de 'Franse Tijd' buiten beschouwing te laten. Deze relatief korte periode zou een zo grote uitbreiding van de stofomschrijving vereisen dat het thema te omvangrijk zou worden voor de beperkte tijd die in het voortgezet onderwijs voor een van beide examenonderwerpen gereserveerd kan worden. Het probleem van de omvang van het thema doet zich ook voor bij de aandacht voor de politieke ontwikkelingen die zich tussen 1500 en 1800 voordeden. Deze hadden invloed op de sociaal-economische ontwikkelingen in de Nederlanden en zijn daarom in hoofdlijnen vermeld. Politieke gebeurtenissen markeren soms omslagpunten in de economische ontwikkeling. In de context van de sociaal-economische dynamiek dienen examenkandidaten daarom deze ontwikkelingen te kennen en te kunnen plaatsen. Een zelfstandige analyse van de politieke omstandigheden in en rond de Republiek vormt géén onderdeel van dit examenonderwerp. Het slothoofdstuk besteedt aandacht aan de verschillende visies op de sociaal-economische dynamiek in de Republiek. Het betreft hier echter geen leerstof die als zodanig getoetst wordt in het centraal examen. Veeleer is het een handreiking om vooral in het vwo te bespreken.

Het leggen van verbanden tussen demografische ontwikkelingen, levensstandaard en sociaal-economische verhoudingen is een eindterm die alleen voor vwo leerlingen geldt. De stofomschrijving biedt daartoe mogelijkheden.

In dit thema dat zich vooral richt op de sociaal-economische ontwikkeling van de Republiek, krijgt het westen de meeste aandacht. De overgang van een agrarisch gebied naar een verstedelijkt gebied waar handel en diensten centraal staan, vindt vooral daar plaats. Het gewest Holland neemt een belangrijke plaats in, samen met de andere gewesten aan de kusten van de Noord- en de Zuiderzee: Zeeland en in iets mindere mate Friesland en Overijssel. De landgewesten in het noorden en oosten en de Generaliteitslanden in het zuiden krijgen vooral aandacht in hun relatie of contrast met het

westen van de Republiek. In handelsnetwerken was de Republiek internationaal verbonden. De relaties en verhoudingen in dat internationale netwerk krijgen daarom ook aandacht. Binnen het kader van een eindexamenthema kan niet aan alle elementen van de complexe historische realiteit recht worden gedaan. Beperkingen zijn ingevoerd om het thema voor de examenkandidaten binnen aanvaardbare grenzen te houden.

Doordat in de stofomschrijving deelonderwerpen in de verschillende hoofdstukken meermalen aan bod komen, wordt het voor leerlingen mogelijk om langetermijn ontwikkelingen te ontdekken en daarvan voorbeelden te omschrijven. In de verschillende hoofdstukken komen in de navolgende paragrafen de eindtermen van het domein, zowel in samenhang met elkaar als met de kenmerkende aspecten, aan de orde. Daarin zijn, voor zover passend bij dit thema, ook onderdelen van de canon verwerkt. De tijdbalk aan het einde van de stofomschrijving is bedoeld ter ondersteuning.

De commissie wilde in de stofomschrijving zo weinig mogelijk opgelegde verbanden en verklaringen opnemen. Om de eisen uit Domein A, vaardigheden en benaderingswijzen, recht te doen, is ruimte geschapen voor de leerlingen om onder begeleiding van hun docent zelf deze verbanden te ontdekken en onder woorden te brengen. De stofomschrijving is een basis, die het docenten en leerlingen mogelijk maakt zelf met eigen probleemstellende vragen te werken. De commissie vindt het belangrijk dat leerlingen daarbij gebruik maken van bronmateriaal, omdat vooral zo de historische vaardigheden en benaderingswijzen tot hun recht kunnen komen.

Begrippen die **vetgedrukt** zijn in deze stofomschrijving zijn te verdelen in twee groepen. Veelal gaat het om algemeen bekende begrippen, waarmee de examenkandidaten al eerder kennis hebben gemaakt. Deze worden daarom ook niet nader uitgelegd. Daarnaast zijn het begrippen die specifiek bij dit thema horen. Deze begrippen worden in de stofomschrijving wel nader omschreven. De in de stofomschrijving genoemde jaartallen en de oriëntatiekennis dienen om de leerlingen gebeurtenissen en processen in samenhang te laten zien.

Hoofdstuk 1

Het einde van de vijftiende en de zestiende eeuw

1.1. Oriëntatie

De rijkste en machtigste gebieden van de Nederlanden lagen in de vijftiende eeuw in Vlaanderen en Brabant. Steden als Brugge en Gent waren door handelsnetwerken verbonden met Engeland, Frankrijk, Italië en het Oostzeegebied. Handelssteden in het Duitse Rijk en de Nederlanden sloten zich aaneen in de **Hanze**. De IJsselsteden waren in de veertiende en vijftiende eeuw belangrijke Hanzeleden. De opkomst van het gewest Holland begon in de veertiende eeuw. De stedelijke burgerij profiteerde daarvan en nam een sterke positie in tegenover de adel.

Vanaf 1400 werden de Nederlanden meer en meer onder gezag gebracht van de hertogen van Bourgondië, wier belangen soms botsten met de rechten van de steden en gewesten. In deze periode zien we het begin van centralisatie. Vanaf 1464 kwamen de Bourgondische gewesten samen in de **Staten-Generaal**. In 1548 werden de Bourgondische Nederlanden als de Bourgondische Kreits een ondeelbaar onderdeel van het **Habsburgse rijk**. De Habsburgse keizer Karel V stond aan het hoofd van een machtig rijk dat zich uitstreckte van Spanje, Italië, het Duitse rijk, de Nederlanden tot Midden- en Zuid-Amerika. De Portugezen en Spanjaarden legden de basis van de **Europese expansie**.

In de Noordelijke Nederlanden kreeg het protestantisme ten tijde van de **Reformatie** in de loop van de zestiende eeuw veel aanhang. De Spaanse koning Filips II kwam vanaf de jaren 1560 in conflict met grote delen van de Nederlanden. De centralisatiepolitiek en de Spaanse belastingdruk waren de adel, steden en gewesten een doorn in het oog. Ook de vervolging van de protestanten kon geen goedkeuring verdragen. Deze ontevredenheid liep uit op de **Tachtigjarige Oorlog** (1568-1648) waarin een scheiding in de Nederlanden ontstond. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw ontstond een de facto onafhankelijke **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden** in het noorden.

1.2. De opkomst van Holland in de vijftiende en zestiende eeuw

In de Late Middeleeuwen was de positie van Holland niet florissant. Er waren weinig aanwijzingen voor een economische doorbraak in de zestiende eeuw, laat staan een wonder in de zeventiende eeuw. De veengronden van de middeleeuwse ontginningen waren ingeklonken en raakten uitgeput. Grootschalige graanverbouw in Holland werd onmogelijk, waardoor de voedselvoorziening voor de toegenomen bevolking in gevaar kwam. De steden waren niet groot en stonden in de schaduw van de Vlaamse steden en de Hanzesteden aan de IJssel. De stedelijke handel was vrijwel geheel afhankelijk van Brugge, Gent en later Antwerpen.

De Hollandse kooplieden betrokken graan uit de landgewesten, Engeland en Frankrijk. Na het midden van de vijftiende eeuw trokken zij naar het Oostzeegebied, waar graan in grote hoeveelheden door afhankelijke boeren goedkoop werd geproduceerd op adellijk grootgrondbezit. Door de import van graan wist Holland in de zestiende eeuw de groeiende bevolking te voeden en te vrijwaren van de, overal in Europa gevoelde **malthusiaanse** spanningen. De handel in graan werd door tijdgenoten bestempeld als de **moedernegotie**. Als gevolg van de graanhandel verwierven de Hollandse kooplieden een internationaal handelsnetwerk. De nieuwe handelsactiviteiten leidden tot handelsoorlogen met de Hanzesteden. De Hollandse landbouw werd de meest efficiënte van Europa. De natuurlijke omstandigheden en de graanhandel met het Oostzeegebied leidden in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw tot de opkomst van een **gecommercialiseerde landbouw** en de vorming van **waterschappen** voor gezamenlijk dijkbeheer. In deze organisaties raakten boeren gewend aan het investeren op de lange termijn. Typisch voor deze nieuwe Hollandse landbouw was het sterk gespecialiseerde en kapitaalintensieve bedrijf dat produceerde voor de stedelijke markt. Boeren schakelden over naar zuivelproductie, vetweiderij en de verbouw van **handelsgewassen**, zoals vlas, koolzaad en hennep. Ook werden technische vernieuwingen ingevoerd. Het ontbreken van een feodale traditie beperkte bovendien de macht van adel. Deze structuur van de agrarische sector was uniek in het pre-industriële West-Europa. De verschillen met de landbouw in het oosten en zuiden van wat later het grondgebied van de Republiek werd, waren groot. Hier bestonden nog de traditionele landbouwgemeenschappen waarin de kleine boer centraal stond. De weinige steden vormden er nauwelijks een markt die uitsteeg boven het lokale niveau.

Mede als gevolg van de veranderingen in de Hollandse landbouw kwam een proces van **urbanisatie** op gang. In de vijftiende en zestiende eeuw groeiden in Holland en Zeeland de handel, textielnijverheid, **trafielen**, scheepvaart, scheepsbouw en visserij.

De oorzaken hiervoor lagen zowel binnen als buiten deze gewesten. De haringvisserij groeide sterk en door de uitvinding van het haringkaken werd haring een van de belangrijkste Hollandse exportproducten. De groei van Brugge en Antwerpen bood ook de noordelijk gelegen gewesten mogelijkheden voor de handel. Holland en Zeeland ontwikkelden zich in de zestiende eeuw tot satellieten van het Antwerpse handelscentrum. De bevolkingsgroei, urbanisatie, migratie en de commercialisering van de landbouw creëerden een groeiende binnenlandse vraag. Diverse sectoren in de Hollandse en Zeeuwse economie konden als gevolg van deze ontwikkelingen groeien. De nijverheid concentreerde zich in de steden waar de **gilden** nooit een volledige greep op de nijverheid hadden verworven en waar een voldoende aanbod van arbeidskrachten bestond en een hoge arbeidsproductiviteit werd gerealiseerd, zoals in de **textielnijverheid**. Steden specialiseerden vaak in een bepaalde tak van nijverheid.

In de zestiende eeuw ontstond een handelssysteem waarin de gunstige geografische ligging van Holland en Zeeland maximaal uitgebuit werd. De handel in bulkgoederen, zoals graan uit het Oostzeegebied, leverde een goede commerciële infrastructuur op. Holland beschikte al in het begin van de zestiende eeuw over een handelsvloot, groter dan die van Engeland en Frankrijk samen. Door samen met andere kooplieden te investeren in schepen, konden ondernemers de risico's spreiden. De vrachtafders en kooplieden uit Holland, Zeeland en de Zuiderzeesteden handelden met Engeland, Frankrijk, het Iberische schiereiland en het Oostzeegebied. Zij vervoerden ondermeer zout, haring, textiel, graan en hout in heen – en retourladingen tussen deze regio's.

Het is de vraag waarom juist Amsterdam aan het eind van de zestiende eeuw de handelspositie van Antwerpen kon overnemen. De economische groei van Amsterdam was tot het laatste kwart van de zestiende eeuw nog gering. De economische hegemonie van Antwerpen was sterk. Rond 1500 kozen de Portugezen voor Antwerpen om hun Indische specerijen te verhandelen. Maar daarna leed Antwerpen onder de ontwikkelingen elders in het Spaanse Rijk. De bankroeten van het Habsburgse Rijk in 1557 en 1575 ruïneerden vele kooplieden. De definitieve verschuiving van Antwerpen naar Amsterdam koppelen veel historici aan het jaar **1585**. In dat jaar heroverden de Spanjaarden Antwerpen en sloten de opstandige Hollanders en Zeeuwen de Schelde af voor de scheepvaart op Antwerpen. De verschuiving van de handel naar Amsterdam had ook te maken met de gunstige structurele economische ontwikkelingen in Holland en Zeeland. Deze sterke uitgangspositie had al eerder dan 1585 delen van de handel van Antwerpen naar Amsterdam geleid. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog was de conjunctuur ontwikkeling niet gunstig, maar na de val van Antwerpen trokken vele kooplieden en arbeiders naar de Noordelijke Nederlanden. Met hun kennis en kapitaal kon Holland uitgroeien tot het centrum van het **handelskapitalisme** met Amsterdam als **stapelmarkt**. De economische bloei van Holland en Zeeland vond plaats tijdens een opstand en binnen de kaders van een sterk decentrale staatsinrichting. Voor het merendeel van de inwoners van de Nederlanden was de overheid in eerste instantie het stads – of dorpsbestuur. Het centrale gezag bestond uit de vorst en zijn centrale bestuursorganen. De vorst hief centrale belastingen. De toestemming voor deze

belastingen werd gegeven door de Gewestelijke -of Generale Statenvergaderingen. Vanaf 1542 werden in de Habsburgse Nederlanden nieuwe belastingen ingevoerd, waaronder **accijnzen** op bier, laken en wijn. De gewesten hielden grip op de inning en besteding ervan. De inkomsten van de gewesten stegen door bevolkingsgroei en prijsstijgingen.

De Republiek bestond rond 1588 nog uit vele stedelijke –en regionale economieën die van elkaar gescheiden werden door tolbarrières, gewestelijke handelsbeperkingen, uiteenlopende belastingsstelsels, onafhankelijke munten (tot 1694) en deels zelf te bepalen invoer- en uitvoerrechten. Het gewest Holland vormde al vanaf de vijftiende eeuw meer en meer een eenheid. De waterschappen kenmerkten de Hollandse overlegcultuur waarin geven en nemen centraal stonden. Stadsbesturen probeerden goede vestigingsvoorwaarden te bieden aan de stedelijke nijverheid. Hoewel de Republiek politiek gezien geen eenheid vormde, bleek zij als markt een economische eenheid. Deze economische integratie werd versterkt door de **kooplieden-regenten**, die zich lieten leiden door hun gemeenschappelijke economische belangen. Deze onderhielden ook met hun persoonlijke en familierelaties banden tussen steden en gewesten.

Hoofdstuk 2

De Gouden Eeuw. De Republiek 1585-1672

2.1 Oriëntatie

In veel Europese landen streefden vorsten naar machtsuitbreiding. Dit gold bijvoorbeeld voor Frankrijk waar na 1614 het parlement niet meer bijeen werd geroepen en koning Lodewijk XIV naar absolute macht streefde. De Republiek der Verenigde Nederlanden nam staatkundig, economisch en cultureel een bijzondere plaats in. De Republiek was een **statenbond** van grotendeels zelfstandige gewesten. Het gewestelijke bestuur bestond uit vertegenwoordigers van de adel en de steden. Ieder gewest stuurde afgevaardigden naar de Staten-Generaal in Den Haag. Hier werd beslist over buitenlandse politiek, defensie en het bestuur van de **Generaliteitslanden**. Holland betaalde de grootste bijdrage en had de grootste invloed. De **raadpensionaris** van Holland kreeg veel macht. In principe koos ieder gewest zijn eigen legeraanvoerder of **stadhouder**. In de praktijk waren er twee stadhouders, een in Holland en een in Friesland. Tussen hen en de raadpensionarissen ontstond een strijd om de politieke macht in de Republiek.

Dat belemmerde de economische groei echter niet. Particuliere ondernemers gingen in de handel grotere risico's aan door ook voor eigen rekening goederen te kopen en te vervoeren naar markten waar vraag en aanbod de prijs bepaalden. Een aantal Europese landen, waaronder de Republiek, stichtte in andere werelddelen handelsposten en kolonies. Via deze intercontinentale relaties ontstond een eerste aanzet tot de vorming van een wereldeconomie.

Naast de economische groei kende de Republiek ook een sterke culturele bloei. In de wetenschap werden door methodisch onderzoek en kritische redenering nieuwe vindingen gedaan. Ook de kunst en de architectuur beleefden na 1590 een opbloei. In de schilderkunst was sprake van een enorme productie. Schilderen was niet alleen een kunstvorm, maar ook een omvangrijke bedrijfstak. Deze bloei werd beïnvloed door het burgerlijk karakter en de welvaart van de Republiek.

2.2 De Markt

2.2.1 De agrarische markt

De positie van Amsterdam als de centrale graanmarkt van Europa zorgde voor continue aanvoer van relatief goedkoop voedsel. Dit stimuleerde de boeren te investeren en te specialiseren. De ruime beschikbaarheid van mest uit de veeteelt stimuleerde de intensieve verbouw van handels- en tuinbouwgewassen.

Rijke burgers investeerden op uitgebreide schaal in grootschalige projecten; in de verbetering van de infrastructuur, bijvoorbeeld de aanleg van trekvaarten, en in de landaanwinning zoals de inpoldering van de Beemster. Hierbij werden innovatieve technieken zoals de molengang toegepast. Ook werd op grote schaal geïnvesteerd in de turfwinning die in de Republiek een hoge vlucht nam. Het winnen van turf was gunstig voor de opkomst van energie-intensieve nijverheid. Via het systeem van waterwegen kon de turf goedkoop vervoerd worden.

De Hollandse boeren waren zeer succesvol in hun bedrijfsvoering en droegen bij aan de hoge welvaart in het gewest. Toen na 1650 de prijzen van de voornaamste landbouwproducten daalden, tastte dit de gemoderniseerde structuur van de landbouw niet aan. Hollandse kapitaalkrachtige boeren extensiverden hun bedrijfsvoering, verhoogden de efficiëntie en legden zich toe op die producten die

het beste hun prijs hielden. In het westen en noorden van de Republiek verdween de keuterboer vrijwel geheel.

2.2.2 De nijverheid

Na 1585 was er sprake van een grote toename van de binnen- en buitenlandse vraag.

De nijverheid profiteerde van de bevolkingsgroei en de grote welvaart. De ruime beschikbaarheid in de Republiek van kapitaal dat tegen een lage rente geleend kon worden, maakte investeringen mogelijk. De afnemende mate van zelfvoorziening in de landbouw stimuleerde de vraag naar nijverheidsproducten. In de jaren negentig steeg het vertrouwen in het investeringsklimaat in Holland en trok de arbeidsmarkt aan. De opkomst van Amsterdam als Europese stapelmarkt zorgde voor de beschikbaarheid van voldoende grondstoffen en de groei van de exportmogelijkheden. Zo ontstond bijvoorbeeld de suikerraffinage in Amsterdam. Naast de bestaande handel in bulkgoederen ontwikkelde zich een handel in luxe goederen uit Zuid-Europa, Amerika en Indië. De visserij en toegenomen handel veroorzaakten tevens de bloei van trafieken zoals de zoutziederijen en zeepziederijen.

De toevloed van kapitaal en geschoolde arbeidskrachten uit de Zuidelijke Nederlanden na de val van Antwerpen in 1585 bracht de nodige technische en commerciële kennis. Nieuwe bedrijfstakken werden door ondernemers uit de zuidelijke Nederlanden geïntroduceerd. De hoge loonkosten werden voor een deel gecompenseerd door de technische voorsprong en zij stimuleerden zelf ook weer technische vernieuwingen van het productieproces. De verschillende bedrijfstakken waren onderling nauw verbonden. Het dichte waterwegennet was daarbij van grote betekenis. Naast de spierkracht van mens en dier was ook de aanwezigheid van goedkope turf en wind als energiebron een factor die de bloei van de nijverheid bevorderde.

Een groot aantal Zuid-Nederlandse textielproducenten vestigde zich in Holland. De Leidse wolindustrie groeide uit tot de belangrijkste van Europa. Haarlem legde zich toe op de fabricage van modieuze linnen- en zijdeweefsels. Na 1635 verplaatsten de stedelijke ondernemers in toenemende mate de productie naar het platteland, waar de loonkosten lager waren.

De scheepsbouw profiteerde van de opbloei van handel en verkeer. Ondanks de relatief hoge lonen werden schepen in de Republiek verhoudingsgewijs goedkoop gebouwd dankzij de lage invoerrechten op scheepsbouwmaterialen, de technische voorsprong en een mild fiscaal regime. De grootschalige productie maakte bovendien een zekere standaardisatie in de bouw mogelijk. Andere bedrijfstakken zoals de touwslagerijen en de zeilmakerijen hadden baat bij de groei van de scheepsbouw. Een belangrijke technische innovatie, vanaf 1595, was de bouw van het fluitschip. Dit schip was bijzonder geschikt voor de handelsvaart in Europa. Dankzij de speciale vorm werd de **Sonttol** tot een minimum beperkt. Handelsschepen werden vrijwel allemaal voorzien van kanonnen om zich te kunnen verdedigen tegen de kaapvaart en piraterij. De wapenindustrie en buskruitfabricage werd ook gestimuleerd door de talrijke oorlogen en gewapende conflicten in deze tijd. Zowel overheid als particulieren waren belangrijke afnemers.

2.2.3 Handel, scheepvaart en visserij

De handel en scheepvaart van de Republiek konden zich na 1585 spectaculair uitbreiden.

Door de blokkade van de Vlaamse kust kon Amsterdam uitgroeien tot het handelscentrum van Europa. Op de Amsterdamse stapelmarkt waren in de eerste plaats bulkgoederen belangrijk. Maar de betekenis van luxe goederen nam snel toe. De stad Amsterdam profiteerde van zijn centrale ligging in Europa. De Amsterdamse stapelmarkt lokte veel kooplieden met instituten als de **wisselbank**, de koopmansbeurs en de bank van lening. Deze kregen kort na 1600 hun organisatievorm en gebouwen. Het belangrijkste instituut werd de beurs. Die fungeerde niet alleen als een permanente jaarmarkt, maar ook als informatiecentrum over goederenprijzen, verzekeringspremies en tarieflijsten voor beurtdiensten. Andere steden richtten soortgelijke instituten op.

Een gunstige factor voor de handel was de opmerkelijke groei van de koopvaardijvloot. De koopvaardijvloot van de Republiek was de grootste van Europa en verzorgde vanuit de havens in Holland, Zeeland en langs de Zuiderzee het grootste deel van de Europese vrachtvaart en onderhield contacten met alle gebieden die in de opkomende wereldeconomie een rol speelden. Deze internationale handel was onderhevig aan de invloed van politieke ontwikkelingen in het Europees krachtenveld. Oorlogen zorgden enerzijds voor afzetmarkten, anderzijds voor hindernissen.

De groeiende behoefte aan graan, hout en zout intensiverde de scheepvaart op de Oostzeelanden en Frankrijk. Een hoogtepunt in de Oostzeehandel werd bereikt in de periode van het Twaalfjarig **Bestand**. Daarnaast kwamen de Middellandse Zee, het noorden van Rusland, Afrika, Amerika en Azië binnen het geregelde bereik van de Nederlandse schepen.

De winsten die te behalen waren met het verhandelen van specerijen, maakten de koloniale handel zeer aantrekkelijk. Vooral de vaart op Indië was erg kwetsbaar voor embargo's en kaapvaart. Dit schiep de behoefte aan een eigen handelsroute. Dit resulteerde in de oprichting van een aantal compagnieën van verre. In 1602 werd met steun van de Hollandse raadpensionaris de Verenigde Oost-Indische Compagnie (**VOC**) opgericht. Deze compagnie verkreeg van de Staten-Generaal een monopolie op de handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop en mocht daar soevereine rechten uitoefenen. Er werden van meet af aan grote kapitalen geïnvesteerd. Specerijen vormden aanvankelijk het primaire handelsproduct van de VOC. Later nam het belang van andere producten zoals textiel en thee toe.

Kooplieden uit de Republiek brachten ook eigen duurzame relaties tot stand met West Afrika, het Caraïbisch gebied en de noordoostkust van Amerika. De oprichting van de West-Indische Compagnie (**WIC**) in 1621 viel samen met de beëindiging van het Bestand. Een belangrijke doelstelling was de **kaapvaart**. Het meest bekende wapenfeit was de verovering van de zilvervloot door Piet Hein in 1628. De compagnie handelde in de **driehoekshandel** vooral in slaven, goud, tabak en suiker.

Door contacten met Noorwegen en Rusland kwam men op het spoor van grote aantallen walvissen. Dit leidde in 1614 tot oprichting van de Noordse Compagnie met een alleenrecht op het jagen van robben en walvissen. Dit monopolie werd echter in de loop van de tijd van allerlei zijden ondermijnd. Naast de walvisvaart was de haringvisserij van oudsher een van de pijlers van de handel. Zoute haring was een van de voornaamste exportartikelen.

2.2.4 De overige gewesten

De landgewesten in het zuiden en oosten van de Republiek bleven economisch in ontwikkeling achter, al was de situatie vaak gunstiger dan in andere Europese streken. De bevolking nam in vergelijking met Holland nauwelijks toe en de urbanisatiegraad bleef laag. Bovendien waren er niet altijd goede verbindingen met het westen, zeker als er geen toegang was tot goedkoop vervoer over water. De boerenbedrijven waren in veel sterkere mate dan in het westen zelfvoorzienend. Investeren in bedrijven op de zandgronden was niet zo rendabel. Van de keuterboeren in het zuiden en oosten was slechts een deel opgenomen in de markteconomie van de kustprovincies. Een voorbeeld daarvan is het gebied tussen Amersfoort en Arnhem waar op kleine boerderijen omstreeks 1620 de teelt van tabak als handelsgewas belangrijk werd.

In de gebieden buiten het economisch centrum van de Republiek ontstond soms wel specifieke nijverheid, zoals de papierfabricage in de Zaanstreek en op de Veluwe. Rond het midden van de zeventiende eeuw verplaatsten Leidse lakenfabrikanten een deel van hun wolweverij naar de omgeving van Tilburg, waar de linnen lager waren. Haarlemse kooplieden zetten tegelijkertijd arme plattelanders in de Meierij aan het werk om linnengarens te spinnen. De weverij werd ook als huisnijverheid bedreven, vaak ook als bron van aanvullende inkomsten voor de boeren op het platteland.

2.3 De overheid

De Republiek der Verenigde Nederlanden bestond uit een los verbond van gewesten. Deze gewesten werden bestuurd door hun Staten die elk op een eigen wijze werden samengesteld met andere machts- en gezagsverhoudingen. De gewestelijke staten werkten alleen samen in de Staten-Generaal ten behoeve van het bestuur van de Generaliteitslanden en een gezamenlijke buitenlandse politiek. In de Europese politiek kon de Republiek in de zeventiende eeuw een belangrijke positie innemen.

Van een gezamenlijke koers was intern geen sprake. Het **particularisme** betekende dat elke stad of gewest vooral op zijn eigen voordeel bedacht was. Elk gewest regelde zaken dus op zijn eigen manier en naar zijn eigen belang. De steden werden vooral bestuurd door burgers. Een kleine groep, de regenten, speelde een belangrijke rol in de vroedschappen van de steden. Zij waren vaak tot rijkdom en aanzien gekomen door hun handels- of nijverheidsactiviteiten. De regenten bleven in de zeventiende eeuw nog tamelijk nauw verbonden met de actieve handel. De overheden probeerden op diverse manieren de handel, de scheepvaart en de nijverheid te bevorderen, elk voor de eigen stad of gewest.

De overzeese handel werd beschouwd als hoeksteen van de economie van het land. Met de heffing van konvooi- en licentiegelden werd bescherming van de koopvaardijvloot mogelijk gemaakt. De gewestelijke en stedelijke in- en uitvoerheffingen hinderden de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt niet, zij werden vaak ontdoken. Van overheidswege werden monopolies verleend aan grote handelscompagnieën, zoals de VOC en WIC. Hierdoor konden krachten gebundeld worden. Na 1621 werd de handelspolitiek agressiever. Dit uitte zich tegenover vijanden, zoals Spanje, in tijden van oorlog, maar ook in het stelselmatige streven om het economisch zwakkere buitenland klein te

houden. Ten aanzien van de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland werd een discriminerende tariefpolitiek gehanteerd.

De wederzijdse afhankelijkheid tussen de overheid en ondernemers/financiers was groot. Behalve met een gunstige regelgeving en aantrekkelijke voorwaarden steunde de overheid de ondernemers ook door op hen een beroep te doen als leveranciers van goederen en van geld. Een grotere klant dan de overheid bestond niet, evenmin trouwens als een grotere schuldenaar. Bij sociale conflicten kozen de stadsbestuurders steeds de zijde van de ondernemers.

2.4 De internationale situatie

In de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog was het gunstig voor de Republiek dat Spanje tegelijkertijd tegen meer landen oorlog voerde. In die tijd bereikte de Republiek interne stabiliteit en bouwde haar strategische positie uit. De meeste omringende landen konden aanvankelijk geen antwoord vinden op de Hollandse suprematie. Zij waren in oorlogen verwickeld, intern of extern en konden de ingehuurde Nederlandse schepen meestal niet missen. Hugo de Groot verdedigde in zijn 'Mare Liberum' de vrijheid van Holland om wereldzeeën te bevaren.

De strijd tegen Spanje en de Zuidelijke Nederlanden bood ook nieuwe handelsmogelijkheden. Juist door oorlogen werden bestaande afzetpatronen verstoord en ontstond er op verschillende plaatsen schaarste. Tijdens het Bestand van 1609-1621 werd het Spaanse handelsembargo opgeheven en werden de Spaanse en de Vlaamse kaapvaart vanuit Duinkerken opgeschort. Van 1618 tot 1621 was sprake van een internationale handelscrisis die invloed had op het groeitempo van de Europese economie.

De hervatting van het conflict met Spanje ging gepaard met de sterke groei van de Vlaamse kapersvloot en leidde tot een verhoging van de verzekeringspremies. De handel met Spanje, Portugal en het Middellandse Zeegebied werd ernstig getroffen en daardoor op termijn ook de handel met het Oostzeegebied. Dit werd enerzijds gecompenseerd door de toegenomen vraag in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden en anderzijds door de koloniale handel. De Dertigjarige oorlog (1618-1848) had ernstige gevolgen voor de Duitse textielsteden. Dit zorgde voor een bloei van de Leidse en Haarlemse textielindustrie. De landbouw beleefde een bloeiperiode door de export naar Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden.

De **Vrede van Munster** leidde tot definitieve opheffing van het Spaanse handelsembargo. De verwerving van Duinkerken door Frankrijk leidde na 1662 tot de beëindiging van de Vlaamse kaapvaart. De handel met Zuid-Europa breidde zich sterk uit en op grote schaal werd deelgenomen aan de transatlantische zeevaart. Er volgde een snelle opleving van en diversificatie binnen de handel in hoogwaardige goederen. De nieuwe politieke situatie had ook nadelen. De vrachtvaart op de Oostzee in bulkgoederen liep terug na de beëindiging van de Dertigjarige Oorlog. In deze periode nam de concurrentie toe door **mercantilistische** maatregelen, zoals de Engelse Acte van Navigatie en de verhoging van de Franse invoerrechten. De spanningen op handelsgebied met Engeland leidden tot de Eerste en de Tweede **Engelse oorlog**.

Op het hoogtepunt van de macht van de Republiek koos het merendeel van de gewesten na het overlijden van stadhouder Willem II in 1650 onder aanvoering van Holland geen nieuwe stadhouder. Tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk raakte het landleger geheel in verval. Dit werd duidelijk tijdens de oorlogen in het rampjaar 1672. Een gecombineerde aanval van Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen volgde op een tarievenoorlog met Frankrijk. De Republiek kon zijn macht ter zee ternauwernood handhaven. Te land kon de benoeming van de jonge prins Willem III niet voorkomen dat grote delen van het grondgebied van de Republiek tijdelijk bezet werden. Nijverheid en handel leden schade die pas in de jaren tachtig hersteld werd.

2.5 Sociale verhoudingen

2.5.1 De sociale gelaagdheid

De steden hadden in de Republiek politiek en sociaal het overwicht. Ten opzichte van het hen omringende platteland hadden zij een sterke, verzorgende functie. Ten opzichte van de rest van Europa was het westen van de Republiek een tamelijk open en tamelijk mobiele samenleving met redelijk goede mogelijkheden tot sociale stijging. Meer naar het oosten waren de standsverschillen zowel in de steden als op het platteland sterker. Ondanks haar betrekkelijk geringe macht bleef het prestige van de adel hoog. Sommige geslachten behielden ook hun fortuin door net als burgers te beleggen in handel en leningen van steden en gewesten. De **gegoede burgerij**, minder dan tien procent van de bevolking, vormde de top en maakte in politiek, economisch en maatschappelijk opzicht de dienst uit. Een beperkt aantal zeer rijke families uit de goeude burgerij, **de regenten**,

verdeelde de hoge bestuursfuncties onder elkaar. Tussen de gegoede burgerij en de rest van de bevolking gaapte bijna altijd een diepe kloof. Rond een kwart van de bevolking behoorde tot de **kleine burgerij**, die bestond uit de kleine ondernemers als winkeliers en gegoede ambachtslieden. De rest van de bevolking, zo'n zestig à zeventig procent, vormde de **volksklasse** van geschoolde werklieden, vaste en losse arbeiders, dienstpersoneel en de bedeeden. De lonen die deze groep van de bevolking ontving, waren voldoende hoog om te kunnen leven mits er voldoende werk voorhanden was. In de periode van economische groei in de zeventiende eeuw was dat meestal het geval. Dat gold echter niet voor allen. Ouderen en wezen hadden niet altijd de mogelijkheid om in hun eigen onderhoud te voorzien. De Republiek kende een uitzonderlijk goed ontwikkeld stelsel van armenzorg en liefdadigheidsinstellingen. Hierbij speelden ook economische factoren een rol. Er was sprake van een constant gebrek aan arbeidskrachten. Het arbeidspotentieel van wezen, werkloze armen en gebrekkigen kon niet gemist worden. In alle wees- en werkhuizen gold een streng regime en moest er hard gewerkt worden.

In de regel woonden de Nederlanders in kerngezinnen, vooral in de steden en streken met gespecialiseerde landbouw. Kenmerkend voor het demografisch patroon was de relatief hoge huwelijksleeftijd, het grote aantal ongehuwden en de sterke migratie van platteland naar stad. In de Hollandse steden ontwikkelde zich een vrijere partnerkeuze. Vrouwen trouwden gemiddeld rond hun 25e levensjaar, hun bruidegommen waren meestal één à anderhalf jaar ouder. Meestal koos men een partner met dezelfde sociale en religieuze achtergrond, maar soms iemand uit een andere beroeps- of welstandsgroep. De vrijere partnerkeuze zorgde ook voor andere rolpatronen. De vrouwen hadden in Holland de mogelijkheid om te scheiden. Na het uitspreken van de scheiding werd de vrouw weer handelingsbekwaam.

Omdat het gezin een productie-eenheid vormde, had de vrouw economisch gezien een belangrijke positie. Zowel in ambachtsbedrijven als in de scheepvaart was de echtgenote van de ambachtsman of koopman/vrachtvaarder een belangrijke partner in het bedrijf. Zij was betrokken in de bedrijfsvoering, die zij bij afwezigheid van haar echtgenoot, of als weduwe, soms ook zelfstandig voortzette. Veel buitenlanders verbaasden zich over de sterke positie van de vrouw. Een grote groep vrouwen in Holland kon ook lezen en schrijven.

Vrouwenarbeid was in de hele Republiek vanzelfsprekend. Hoewel er sprake was van typisch vrouwenwerk, waren vrouwen ook werkzaam in lichamelijk zware beroepen, zoals in de landbouw. De textielnijverheid was vanouds een bedrijfstak waar veel vrouwen werkten

2.5.2. Verhoudingen binnen het bedrijf

De positie van de gilden was niet zo sterk als in sommige andere delen van Europa. Naarmate de vraag naar bepaalde producten groter werd en meer investeringen vereist waren, vormde de ambachtelijke productiewijze van de gilden steeds vaker een hinderlijk keurslijf. Naast het gilde ontwikkelden zich binnen en buiten de steden, de huisnijverheid, trafieken en manufacturen en grootschalige kapitaalintensieve bedrijven als suikerraffinaderijen en scheepswerven. In deze bedrijven kwam een grotere bedrijfsvrijheid, soepelere regels en een verregerende vorm van arbeidsdeling. Dit proces ging gepaard met diepgaande veranderingen in de relatie tussen ondernemers en arbeiders. De productiewijze was hier vaak kapitalistisch. De werklieden waren in feite loonarbeiders met een zwakke rechtspositie en stonden onder voortdurende controle. Dit schiep een klimaat waarin arbeidsconflicten snel konden escaleren. In de lakenbereiding kwamen stakingen meermalen voor. Het kwam echter nooit tot strijdbare organisaties. Dit kwam mede omdat de arbeiders een heterogene groep van mannen, vrouwen en kinderen waren, die elkaar beconcurrerden op de arbeidsmarkt, en door de toevloed van steeds nieuwe immigranten. Het leerlingwezen leidde tot misbruik op het gebied van kinderarbeid, zoals lange arbeidstijden en mishandeling. Aan het einde van de 16^e eeuw was er sprake van toenemende kinderarbeid. Het loon van kinderen was zo laag dat goedkope vrouwenarbeid soms verdrongen werd.

2.5.3. Immigratie en demografie

Na 1590 groeiden de steden in de Nederlandse kustgebieden explosief door de komst van immigranten. De hoge urbanisatiegraad ging samen met een hoog sterftecijfer en zelfs een sterfteoverschot. In de Hollandse steden maakte een constant tekort aan arbeidskrachten de komst van immigranten voortdurend gewenst. Bij de immigranten speelden religieuze motieven, betere kansen op de arbeidsmarkt en de hoge lonen een belangrijke rol bij hun beslissing te verhuizen. Een groot deel van de buitenlanders kwam als transmigranten. Zij kwamen meestal in dienst van de VOC of de WIC. Ook was er sprake van de komst van buitenlandse seizoenarbeiders zoals in de turfgraverij. De Zuid-Nederlandse immigranten hebben een zeer belangrijke rol gespeeld in de opbouw van de Hollandse nijverheid na 1580. Na 1620 kwam de grootste stroom immigranten uit

Duitsland. Van hen kwam de overgrote meerderheid uit de armste bevolkingslagen. Daarnaast vestigden zich veel Britse en Joodse immigranten. Men probeerde in Leiden en Amsterdam de vreemdelingen in bepaalde buurten te concentreren onder controle van buurtmeesters. Meestal verliep de opname van de immigranten in de stedelijke samenleving zonder veel problemen. De praktische tolerantie strekte zich niet alleen uit tot de autochtone katholieken, maar ook tot personen met een andere volksaard of godsdienst. Er bestond wel enige angst voor de concurrentie van Joodse immigranten die buiten de gilden werkten. De Joodse immigranten hoefden in Holland geen pogroms te vrezen, maar hadden wel te maken met beperkende maatregelen en werden soms getroffen in de talrijke stadsoproeren. Het bouwen van een synagoge werd lang niet altijd toegestaan. In de tweede helft van de 17^e eeuw stagneerde het aantal immigranten. Dit had invloed op de bevolkingsgroei van de meeste Hollandse steden.

Hoofdstuk 3

De Zilveren Eeuw. De Republiek 1672-1780

3.1 Oriëntatie

De achttiende eeuw geldt als de eeuw van de **Verlichting**. Europese denkers keken kritisch naar de bestaande praktijken op het vlak van bestuur, religie, economie en sociale verhoudingen. In boeken en brochures werden hun ideeën verspreid. Het verlichtingsdenken had in de Republiek der Verenigde Nederlanden een brede aanhang.

Frankrijk en Engeland kenden in de achttiende eeuw interne rust. De bevolking groeide, zeker in de tweede helft van de eeuw. De economie ontwikkelde zich. De invloed van beide staten in de Europese politiek werd groter. Ondanks de rijkdom uit zijn koloniën werd de betekenis van Spanje op het politiek toneel minder.

Mercantilistische principes domineerden de economische betrekkingen tussen de Europese staten. De Republiek der Verenigde Nederlanden ondervond daarvan in toenemende mate hinder bij zijn economische activiteiten. Het streven naar macht bracht Europese staten onderling in conflict. De Republiek der Verenigde Nederlanden raakte daarbij betrokken, maar kon niet langer een vooraanstaande rol spelen. Zeker niet nadat stadhouder Willem III toen hij in 1688 koning van Engeland was geworden de Republiek in een vast politiek bondgenootschap met de economische concurrent bracht.

De bourgeoisie in de Europese staten eiste langzaam maar zeker een groter aandeel in de macht. In Frankrijk vergrootten de absolute koning en zijn ambtenaren adel hun macht. In Engeland wist de burgerij aan economische en politieke invloed te winnen. In de Republiek lag de macht in handen van de kleiner wordende regentenklasse. Die trok zich terug uit de actieve handel. In de loop van de achttiende kregen de regenten van de Republiek in toenemende mate te maken met kritiek. De tweede helft van de eeuw kende een levendig politiek debat. **Patriotten** eisten invloed in het bestuur. De groeiende economie in Europa maakte de aanvoer van producten uit de koloniën belangrijker. De Fransen en Engelsen bouwden hun koloniale bezit uit ten dienste van hun economische politiek. Dat bracht de Republiek in Azië in concurrentie met de Engelsen. In Suriname trachtte de Republiek een plantage-economie op te bouwen. De transatlantische slavenhandel was na 1713 grotendeels in handen van de Engelsen, maar bleef ook een belangrijke activiteit van de WIC. Onder invloed van het Verlichtingsdenken ontstond er weliswaar verzet tegen de slavernij, maar dat leidde niet tot concrete maatregelen.

3.2 De markt

3.2.1 De agrarische markt

De landbouwers in het westen en noorden kregen in de periode na 1670 te maken met afzetproblemen en Engelse concurrentie. Tezelfdertijd werden de boeren hier geplaagd door de relatief hoge lonen, stijgende belastingdruk vanwege de oorlogen waarin ook de Republiek betrokken was en, na 1730, met hoge lasten ten gevolge van de aantasting van de dijken door de paalworm. Veepest zorgde in een aantal hevige epidemieën voor extra lasten.

Sommige boeren hadden overigens na de veepest grotere veestapels dan voorheen. Landbouwers verlegden het accent in de bedrijfsvoering; handelsgewassen werden belangrijker, en door vernieuwingen kon bespaard worden op arbeidskosten. De pachtprizen in het westen daalden en het gewest Holland verlaagde de belastingdruk voor de boeren. Vanaf ongeveer 1740 kende de Hollandse landbouw weer enige bloei. De Europese bevolkingsgroei zorgde voor stijgende opbrengsten.

In de oostelijke gewesten hadden de boeren minder last van de economische achteruitgang. Boeren produceerden op familiebedrijven meer voor eigen gebruik en de pachten werden deels in natura betaald. Op een gemengd bedrijf konden de gevolgen van depressie ook gemakkelijker worden opgevangen en de boeren zochten (neven)emplooi in plattelandsnijverheid. Kleine boeren op de zandgronden verbouwden arbeidsintensieve handelsgewassen voor de markt en raakten zo verbonden aan de conjuncturele ontwikkelingen. Grotere boeren bleven zich in deze streken richten op de graanverbouw. De aardappelteelt nam na 1730 een hoge vlucht, de aardappel werd in toenemende mate een gewas dat voor de markt werd geproduceerd. Het algemeen herstel van de landbouw in de tweede helft van de achttiende eeuw was ook merkbaar in de Republiek. De landbouw werd er zelfs een drager van economische groei. De productiviteit van de landbouwsector in de Republiek was en bleef hoger dan elders in Europa.

3.2.2 De nijverheid

Toen in de achttiende eeuw het economisch gewicht van de Republiek achteruitging ten opzichte van Engeland en Frankrijk merkte ook de nijverheid daarvan de gevolgen. De nijverheid die gericht was op de scheepsbouw en de trafieken die afhankelijk waren van de handel en de stapelmarktactiviteiten leden het eerst. Uiteindelijk kregen alle takken van nijverheid in de Republiek last van het hoge loonpeil en het niet verder toenemen van de arbeidsproductiviteit. In de kleinere Hollandse steden probeerden gilden ongewenste concurrentie te verhinderen. Dit woog, ondanks gewestelijke subsidies, niet op tegen de effecten van de toenemende concurrentie en protectie van vooral Engeland en Frankrijk en de achteruitgang van de visserij en van de Amsterdamse stapelmarkt. In het sterk met de internationale markten verbonden Holland waren de stagnatie en teruggang het meest voelbaar. De loonintensieve Hollandse textielnijverheid bleef, zeker in de eerste helft van de achttiende eeuw, deels in de steden voortbestaan. Een fors deel van de productie was echter door de stedelijke financiers verplaatst naar het platteland op de zandgronden in het zuiden of oosten van de Republiek, waar lagere lonen betaald hoefden te worden. In West-Brabant en Twente was door de komst van de textielnijverheid sprake van economische groei.

De Amsterdamse stapelmarkt zorgde nog steeds ook voor veel indirecte werkgelegenheid. De rol van de VOC als werkgever werd in de achttiende eeuw groter dan daarvoor. De scheepsbouw in de Zaanstreek bleef veel werkgelegenheid bieden. Na het midden van de eeuw namen de activiteiten af. De nijverheid in de Republiek in de achttiende eeuw kenmerkte zich door aanpassing aan nieuwe omstandigheden en een gefaseerde achteruitgang voor sommige bedrijfstakken. Een nieuw opkomende nijverheid was de omvangrijke jeneverstokerij rondom Schiedam, waarvan de intensieve varkenshouderij profiteerde. Papiermolens bleven ook in de achttiende eeuw functioneren en werkgelegenheid bieden. Papier was een exportproduct, maar ook de binnenlandse afzet bleef hoog door de vele boekdrukkerijen. In de eerste helft en opnieuw in het laatste deel van de achttiende eeuw bloeide ook de kapitaalintensieve suikerraffinage weer op in Amsterdam. De beschikbaarheid van water en turf en, in het westen, windkracht bleven gunstige factoren voor de nijverheid. De hoge kwaliteit van nijverheidsproducten beïnvloedde de mogelijkheden stand te houden tegen de mercantilistische druk. Sommige bedrijfstakken leden nauwelijks onder de achteruitgang, zoals de reeds genoemde papierindustrie en de steenbakkerijen die aan het werk konden blijven door de noodzaak voor scheepsballast.

3.2.3 De handel, visserij en scheepvaart

Een van de ontwikkelingen in de achttiende eeuw is de bloei van het bank- en effectenwezen in de westelijke delen van de Republiek. Op de Amsterdamse **kapitaalmarkt** vertoonde het geldbedrijf groei en schiep nieuwe werkgelegenheid. In de achttiende eeuw ontstonden meerdere bankiershuizen met internationale faam. Dankzij bestaande internationale contacten konden Nederlandse kooplieden hun activiteiten aanpassen door (deels) over te gaan op geld- en **commissiehandel**, verzekeringswezen, kredietverlening en vanaf 1750 ook wisselhandel en acceptbedrijf. Investerings- en leningen in buitenlandse ondernemingen en leningen aan Europese staten werden in de achttiende eeuw vanuit Amsterdam gedaan. Bijgevolg werden dividenden en renten uit het buitenland een belangrijke, maar door crises onregelmatige, inkomstenstroom voor beleggers uit de Republiek.

Binnen de Republiek werden gunstige en veilige beleggingsmogelijkheden geboden door het toenemend beroep dat door Staten-Generaal, gewestelijke Staten en steden op de geldmarkt werd gedaan. De rijke elite van de Republiek kreeg door zijn beleggingen belangen in de schulden van haar overheid. Daarnaast financierde zij ook de leningen van de VOC, de WIC en de leningen die nodig waren om de plantage-economie van Suriname op te zetten. Dit gebeurde deels via bemiddeling door bankiers- en commissionairshuizen. Al deze leningen binnen en buiten de Republiek, aan overheden en ondernemingen, werden voornamelijk op de Amsterdamse kapitaalmarkt geregeld. Velen in de

Republiek trokken op een of andere wijze daar profijt van; ook adellijke families, kleine beleggers en instellingen namen deel in de Hollandse kapitaalmarkt. Er was daarmee sprake van een brede maar ongelijke spreiding van renteniersinkomsten in de achttiende-eeuwse Republiek.

De koopvaardij bleef in de achttiende eeuw aan velen werk bieden. De internationale handelsvaart vanuit de Republiek bleef in omvang ongeveer gelijk, ondanks inzinkingen tijdens oorlogen. Relatief werd in de goederenhandel steeds meer terrein verloren, met name op de handel vanuit Engeland. De concurrentie van de havens in Londen en Hamburg, de gevolgen van Europees mercantilisme en oorlogen speelden daarbij een rol. Bovendien moesten steden steeds grotere bedragen uitgegeven om verzanding van havens en rivieren tegen te gaan. De binnenlandse handel had te kampen met een weliswaar betrouwbaar, maar relatief traag tempo van de trekvaart.

De positie van Amsterdam als handelscentrum werd in de achttiende eeuw sterker. Steeds meer Amsterdamse koopmanshuizen regelden commissiehandel en **voorbijlandvaart**. Deze handel in opdracht waarbij goederen rechtstreeks naar de afnemer werden gebracht, leidde tot daling van de feitelijke goederenoverslag in Amsterdam. Het volume van de handel in koloniale producten die door de VOC werden aangevoerd, nam daarentegen toe en het assortiment verbreedde zich.

De Verenigde Oostindische Compagnie werd in deze eeuw ook steeds actiever in de inter-Aziatische handel en vergrootte in de eerste helft van de achttiende eeuw zijn vloot. De omstandigheden in Azië en in Europa noopten de compagnie tot steeds grotere bestuurlijke en militaire uitgaven. Het groeiend handelsvolume leidde niet tot hogere nettowinsten van de VOC, die ook te maken kreeg met toenemende corruptie. De driehoekshandel op Afrika en Amerika met de Republiek was in handen van de WIC. De plantages en de handel in suiker en koffie vanuit de Surinaamse kolonie op Amsterdam werden gefinancierd door bankiershuizen in Amsterdam. Zij waren voornamelijk succesvol in de perioden dat Europa in oorlogen was verwickeld. Tot deze driehoekshandel behoorde ook de **slavenhandel** van Afrika op het West-Indisch gebied en de Spaanse koloniën. Vooral de Zeeuwen waren actief in dit bedrijf, ook nadat de WIC zijn monopolie verloor. Mede door Engelse en Franse concurrentie was de winstgevendheid van de handel op de West zeker niet hoog. In het laatste decennium van de achttiende eeuw ging de WIC ten onder.

De visserij nam in de achttiende eeuw fors in betekenis af. Al in het laatste kwart van de zeventiende eeuw was dat zo voor de haringvisserij. De concurrentie nam toe en de Europese smaak veranderde. De walvisvangst maakte in de achttiende eeuw een bloeiperiode door. De winstgevendheid was echter vrij onvoorspelbaar. Na het midden van de eeuw werden er feitelijk geen winsten meer behaald. Na 1770 raakte ook deze kapitaalintensieve visvangst op zijn retour.

3.2.4 De overige gewesten

De relatieve achteruitgang van de handel en nijverheid in Holland betekende niet dat er overal in de Republiek sprake was van achteruitgang. Het herstel van de landbouw zorgde zeker in de oostelijke gewesten na het midden van de achttiende eeuw voor bloei. In verschillende regio's was sprake van economische groei, zeker als zij een goede verbinding hadden met Holland. Friesland werd in de achttiende eeuw belangrijker in de handel op de Oostzee. In de streken rond Tilburg en in Twente was sprake van economische groei door de daarheen verplaatste textielnijverheid. Op de Veluwe en in de Zaanstreek de papierindustrie een belangrijke werkgever. Langs de rivieren bleven steen- en pannenbakkerijen functioneren.

3.3 De overheid

Naast externe leidden ook interne factoren ertoe dat voor de Republiek op de Gouden Eeuw een Zilveren Eeuw volgde. In de Republiek was het besef dat handel de basis was van de welvaart nooit afwezig. Stadsbesturen, Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal gaven in hun besluitvorming blijk van deze opvatting. Maar veel van de besluitvorming was gericht op direct voordeel voor de eigen stad of gewest zonder rekening te houden met anderen. De gewesten hinderden elkaar door de onderlinge tolbarrières, de gebrekkige samenwerking inzake infrastructuur en de toename van indirecte belastingen. Tradities en complexe machtsverhoudingen maakten een samenhangend economisch beleid voor de gehele Republiek praktisch onbereikbaar. In de loop van de eeuw ontstond een publiek debat over deze problematiek.

Ondanks het veranderend economisch tij bleef het gewest Holland het welvarendste en dichtstbevolkte gebied van de Republiek. De stad Amsterdam bleef daarin het onbetwist centrum. De stad werd in de eerste helft van de achttiende eeuw het financiële centrum van Europa. Het rijke Holland was desondanks na de Spaanse Successie Oorlog decennia bezig om de hoge schulden tot een aanvaardbaar niveau terug te brengen. Verkoop van bezittingen bood nauwelijks soelaas en leek

vooral de elite te bevoordelen. Discussies over herziening van het belastingstelsel duurden eindeloos voort, waardoor voor sommige Hollandse steden en het platteland de economische omstandigheden verslechterden. Andere gewesten toonden geen bereidheid om de druk voor Holland te verlichten.

In toenemende mate werden de belastingen voor de generaliteit opgebracht door het gewest Holland en daarin de stad Amsterdam. Ook de boeren in het gewest werden zwaar belast, zeker gezien de dalende opbrengsten van de veehouderij. In bijzondere heffingen en belastingen werden ook vermogenden aangeslagen op bezit, erfenis of huispersoneel. De gemiddelde directe en indirecte belastingdruk in Holland per hoofd van de bevolking nam in de eeuw na 1671 met een factor 2,5 toe. Het systeem van de verpachting van de belastingen speelde daarin een rol. Voor de overheden betekende dat systeem een makkelijke manier om zich van vaste inkomsten uit belasting en accijnzen te verzekeren. De belastingpachters kregen de schuld van de oplopende belastingdruk. De hoge lasten voor de bevolking leidden in 1747 en 1748 tot de **Pachtersoproeren**. De volksbeweging steunde vooral op de middengroepen. In de eisen die de burgers stelden, bleek breed maatschappelijk ongenoegen. Er werden onder andere door de Hollandse **Doelisten** maatregelen verzocht tegen de zelfverrijking van regenten, de belastingpacht, en tegen immigranten, bovendien werd opgeroepen de eigen stedelijke nijverheden te beschermen. De opstandige burgers vestigden hun hoop op Willem IV die tijdens de onrust ook in Holland tot erfstadhouder werd benoemd. Er volgden ondanks de opheffing van het systeem van de belastingpacht echter geen structurele en blijvende veranderingen die de economische problemen voor de bevolking verlichtten. Ook stadsbesturen probeerden de economische neergang te stuiten, ondermeer met beschermende maatregelen en subsidies voor ondernemers. Deze maatregelen waren echter op beperkte doelen gericht: samenwerking van steden of gewesten bleef uit.

3.4 De internationale situatie

Na het rampjaar 1672 bleef de verhouding met Frankrijk gespannen. De nieuwe stadhouder Willem III wilde een coalitiepolitiek tegen Frankrijk voeren, de handelsrelaties van Hollandse steden zouden daaronder echter kunnen lijden. De regenten wilden de handel niet in gevaar brengen. De intrekking van het Edict van Nantes in 1685 en nieuwe Franse importheffingen zorgden voor meer steun aan de koers van de stadhouder. Toen deze in 1688 koning van Engeland werd, liet hij tot teleurstelling van de kooplieden de Acte van Navigatie bestaan. Frankrijk en Engeland werden steeds sterkere staten, ondermeer door het overnemen van vormen van belastingheffing zoals de Republiek ze kende. De mercantilistische maatregelen die staten namen en de oorlogen waarin de Republiek betrokken raakte, schaadden de werkgelegenheid en de handel van de Republiek. Deze schade werd versterkt door het hoge loonpeil in de Republiek en het uitblijven van verdere productiviteitsgroei.

Nadat in 1713 bij het einde van de Spaanse Successie Oorlog de rol van de Republiek als grote mogendheid uitgespeeld bleek, raakten de Staten-Generaal overtuigd van de voordelen van een neutrale politiek koers onder handhaving van het maritiem verbond met Engeland. Zo hoopten regenten de handel en nijverheid zoveel mogelijk te beschermen.

De internationale spanningen en oorlogen in de achttiende eeuw vergrootten de tegenstellingen tussen de land- en zeegebieden. De laatste wilden investeren in de oorlogsvloot. De landgebieden voelden daarentegen stevast meer voor de opbouw van een leger. Het particularisme en de trage besluitvormingsprocessen in de Republiek zorgden ervoor dat dit probleem van tegengestelde belangen, ondanks het grote gewicht van Holland in de financiering, niet goed kon worden opgelost. Ook de benoeming van prins Willem IV tot stadhouder bood in deze kwestie geen doorbraak. De gevolgen daarvan waren kwalijker dan in de eeuw daarvoor.

Doordat de Republiek daarna lange tijd buiten oorlogen wist te blijven, was niet direct merkbaar dat de Republiek zijn leger en vloot verwaarloosde. De neutraliteit in het midden van de eeuw en de rijkdom van de Republiek vergemakkelijkte na 1750 het herstel van de handel. De nijverheid kreeg echter steeds meer te lijden van beperkingen die het buitenland oplegde.

Discussies over de buitenlandse politiek, die in wezen steeds draaiden om de vraag of er in het belang van de handel pro-Frans of pro-Engels moest worden opgetreden, leidden in het midden van de eeuw tot een pamflettenoorlog. Handelspolitieke overwegingen speelden ook een rol in de standpuntbepalingen van de patriotten. Duidelijk werd dat de zeehandel van de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw alleen kon voortbestaan als Engeland dat toestond. In 1780 leidde de betrokkenheid bij de Amerikaanse vrijheidsoorlog tot de Vierde Engelse Oorlog.

3.5 De sociale verhoudingen

3.5.1 de sociale gelaagdheid

Het bestuur van de steden werd in de achttiende eeuw was in handen van de regentenoligarchie. Regentenfamilies trokken zich terug uit de actieve handel en beperkten zich tot bestuur en vermogensbeheer. Het vergeven van ambten volgens toerbeurt of **contract van correspondentie** werd onderdeel van het beheer van hun privé-vermogens. In de loop van de achttiende eeuw werd de regentenklassen een hechte **oligarchie**. De buitens en het grondbezit van de regenten leken symbolisch voor de toenemende aristocratisering van deze bestuursfamilies. De families die hun vermogen hadden opgebouwd in de zeventiende eeuw, bleven vooral als financiers betrokken bij de handel en nijverheid. Zij belegden hun geld in aandelen VOC, obligaties van steden en Staten. De financiering van buitenlandse ondernemingen en leningen van vorsten, gaf hen invloed in de politiek. Buitenlandse leningen leverden tegen het einde van de eeuw een toenemende geldstroom naar de Republiek op. De opkomst van de geldhandel in de achttiende eeuw leek gelijk op te gaan met de afsluiting van de elite voor nieuwe instroom.

In de landgewesten van de Republiek bleven de in aantal afnemende adellijke geslachten aanzien behouden. De agrarische crisis bracht voor de grondbezittende adel financiële problemen. De rijkste geslachten onder hen hadden naast de pachtinkomsten uit grondbezit en de emolumenten uit functies in dienst van het gewest of generaliteit of leger ook omvangrijke beleggingen waardoor zij hun vermogens beter op peil konden houden.

Gedurende de hele achttiende eeuw bleef er in de Republiek ook een omvangrijke kleine burgerij van handwerkslieden en winkeliers bestaan, die echter moeite had haar positie te handhaven. De dalende nijverheidsactiviteit in de steden van de Republiek en de toenemende druk van accijnzen in de Republiek was vooral voor de kleine burgers en arbeiders in de steden en op het platteland bezwaarlijk. Dit bleek duidelijk tijdens het pachtersoproer. De armste klasse kwam door de achteruitgang van de nijverheid vaker in problemen dan in de zeventiende eeuw. Lang niet altijd was men verzekerd van dagelijkse arbeid en dus van inkomsten.

Tijdgenoten schilderden een beeld van stagnatie in de pamfletliteratuur van de tweede helft van de achttiende eeuw. Er was aandacht voor de leegloop van de steden, de dalende bedrijvigheid in traditionele nijverheid, het groeiend aantal renteniers en bedeeden. Niet alle renteniers behoorden overigens tot de maatschappelijke bovenlaag. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide de **verpaupering**. Toch bleef ook in de achttiende eeuw stedelijke zorg voor de 'eigen' armen bestaan. In de door leden van de elite geleide stedelijke en kerkelijke liefdadigheidsinstellingen werden behoeftige weduwen, wezen, ouderen en gebrekkigen opgevangen. Patriotten wezen erop dat armen door deze liefdadigheid niet meer zouden willen werken. Zij wilden door middel van onderwijs en werkinstellingen het armoedeprobleem oplossen.

De alfabetiseringsgraad van mannen en vrouwen veranderde in de achttiende eeuw te nadele van de vrouwen. Ook op het vlak van de lonen schijnt de positie van vrouwen in de achttiende eeuw verslechterd te zijn. De positie van vrouwen veranderde ook doordat andere opvattingen over huwelijk en gezin in de loop van de achttiende eeuw aan kracht wonnen. In de burgerij werd meer nadruk gelegd op hun rol als moeder. Vrouwen konden nog steeds een publieke functie vervullen als regentes voor armen- of weeshuizen, maar traden verder minder op de voorgrond in het economisch leven. Vrouwen uit de midden- en volksklassen bleven betrokken bij het verwerven van het gezinsloon. Alleenstaande vrouwen en meisjes konden soms een inkomen verwerven in werkinrichtingen, vaak met het produceren van textiel.

In de stad Amsterdam was in de achttiende eeuw sprake van een vrouwenoverschot. Een deel van deze vrouwen bleef hun hele leven ongehuwd. Sommigen konden over een bescheiden renteniersinkomen beschikken. Degenen die huwden, deden dat op steeds hogere leeftijd. In de eeuw na 1675 steeg de huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen met ruim vier jaar tot bijna dertig jaar bij het eerste huwelijk. Het gemiddeld kindertal per huishouden daalde.

3.5.2 Verhoudingen binnen het bedrijf

In de moeilijker economische omstandigheden probeerden alle sociale groepen de gevolgen voor zichzelf te beperken. De tendens tot zelfbescherming zorgde er ook voor dat voor de kleine burger een en ander veranderde. De Doelistenbeweging die in het midden van de eeuw korte tijd een rol speelde, wilde ondermeer bereiken dat door stedelijke regelgeving de positie van de kleine burger beschermd werd. In allerlei gilden werden maatregelen genomen waardoor werknemers langer leerling of gezel moesten blijven. Het verwerven van meesterschap voor een gezel werd steeds moeilijker, ook de gezellen sloten de rijen.

Door de verplaatsing van nijverheidsbedrijven uit de dure (Hollandse) steden naar het omringende of verder weg gelegen platteland toonden ondernemers zich moderne kapitalisten. In de nieuwe bedrijfstakken kwamen ondernemers of fabrikteurs tot welstand.

3.5.3 Immigratie en demografie

De laatste immigratiestroom die een economische stimulans bracht, de komst van Franse Hugenoten na 1685, betekende een impuls voor de lakenindustrie in Holland. De immigratie van buiten de Republiek naar de zeegewesten nam in de achttiende eeuw af. Binnen de Republiek was er wel sprake van migratie.

Het verlies van de economische voorsprong in Europa tijdens de achttiende eeuw ging gepaard met een stijging van de huwelijksleeftijd en het vrijwel tot stilstand komen van de bevolkingsgroei. In de loop van de eeuw daalde het inwonertal in de Hollandse steden en nam de verstedelijking van het gewest af. Er was wel sprake van (seizoens)migratie uit de oostelijke gewesten en uit gebieden in Duitsland naar Amsterdam. Vanuit die stad trokken mannen door naar de nieuwe wereld of gingen in dienst van de immer personeel vragende VOC. Vrouwen bleven in Holland, velen van hen zullen werk gevonden hebben in de huishoudens van de beter bemiddelden. In het oosten groeide in de tweede helft van de achttiende eeuw de bevolking licht.

Hoofdstuk 4 Afsluiting: periode 1780-1806

4.1. Van relatieve achteruitgang naar absolute stagnatie

De periode na 1780 legde de zwakten van de Republiek duidelijk bloot. Al vanaf het begin van de achttiende eeuw ontbrak het de Republiek aan financiële middelen om haar positie als grote mogendheid te behouden. De Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de Pruisische inval in 1787 en de Franse inval in 1794-1795 die de ondergang van de Republiek inluidde, spraken boekdelen. De oorlog tegen Engeland maakte pijnlijk duidelijk hoe afhankelijk de Republiek in achttiende eeuw geworden was van de grootmachten. De Patriottenbeweging wilde een halt toeroepen aan de politieke en economische impasse waarin de Republiek terechtgekomen was. Stadhouder Willem V en een deel van de regenten wilden echter geen politieke of economische hervormingen.

De achttiende-eeuwse Republiek was verhoudingsgewijs buitengewoon rijk. In absolute zin bleef de omvang van de internationale dienstensector zoals scheepvaart en internationale handel gelijk aan de Gouden Eeuw. In de achttiende-eeuwse economie waren nieuwe wegen ingeslagen en in sommige sectoren was er bescheiden groei. De groei van het Duitse achterland en de Europese bevolkingsgroei na 1750 werkten in het voordeel van de Republiek. Het aandeel van de landbouw in de economie van de Republiek steeg en de productiviteit in deze sector bleef onverminderd hoog. Niettemin bracht de enorme rijkdom van de Republiek geen uitweg uit de achttiende-eeuwse stagnatie. De hele achttiende eeuw verloor de Republiek aan internationale concurrentiekracht en marktaandeel. De achteruitgang was relatief en kan voor een deel maar zeker niet alleen verklaard worden door te verwijzen naar de groei van de concurrenten. Wat ook een rol speelt is dat, geconfronteerd met economische teruggang de achttiende-eeuwse regenten ervoor kozen hun geld te beleggen in leningen van binnen- en buitenlandse overheden. Kapitaal werd niet meer geïnvesteerd in actieve economische sectoren. De beleggingen leverden de regenten wel heel veel geld op. Volgens de patriotten waren de regenten in vergelijking met hun zeventiende-eeuwse voorgangers lethargisch, weinig innovatief en decadent. Binnen de nieuwe economische verhoudingen handelden zij echter zeer rationeel. Tijdgenoten typeerden de gehele achttiende eeuw als een periode van verval en achteruitgang, van crisis en malaise. Pas na 1780 was er inderdaad sprake van absolute achteruitgang van handel en nijverheid.

Wat in de Gouden Eeuw dynamiek en groei tot stand bracht, bleek een eeuw later meer dan remmend te werken. In het zeventiende-eeuwse staatsbestel voerden het particularisme van steden en gewesten de boventoon, maar dit stond economische groei niet in de weg. In de achttiende eeuw was het politieke- en economische bestel van de Republiek eerder een handicap om tegenwicht te bieden aan de problemen. De verregaande belangenverstrengeling van gevestigde instituties als stedelijke vroedschappen, waterschappen, schutterijen, gilden en zelfstandige handelsmaatschappijen was verworpen tot een sterk corporatief systeem dat leidde tot verstarring. Landen als Engeland en Frankrijk maakten een ontwikkeling door naar een sterke centraal geleide staat. De dynamiek van de Hollandse handel in de Gouden Eeuw werd aangetast door het achttiende-eeuwse mercantilisme. Het belastingstelsel bleek de gevangene van de enorme overheidsschuld die deels gefinancierd werd door

de regenten. De winstgevendheid van de handel en de nijverheid nam sterk af. De nijverheidsteden werden in de achttiende eeuw zwaar getroffen, terwijl ze in de zeventiende eeuw kernen van economische bloei vormden. De steden in Holland en Zeeland liepen leeg, soms liep hun inwonertal met meer dan een derde terug. De vaste lasten van de verstedelijking en de landbouw waren Holland en Zeeland teveel geworden. De bevolking nam af en er was sprake van de-urbanisatie. Amsterdam verloor de stapelmarkt voor koloniale waren en de kapitaalhandel.

Hoofdstuk 5 Het historisch debat over de dynamiek van de economie in de 17^e en 18^e eeuw.

Dit hoofdstuk vormt geen onderdeel van de te toetsen stof. Het is bedoeld als handreiking aan docenten (vooral op het vwo) om het in hun lessen te bespreken.

De analyse van het verleden wordt altijd gekleurd door de standplaats van degene die analyseert. Het beeld van economische dynamiek in de zeventiende en stagnatie in de achttiende eeuw is al ontstaan in de achttiende eeuw. Patriotten zagen toen in retrospectief dat de Republiek niet meer de toon aangaf in Europa. Zij constateerden dat de elite in de Republiek niet meer zelf bij de handel betrokken was en beschouwden het regentenpatriciaat als verslapt. Dit beeld kreeg navolging in de negentiende eeuw.

Een deel van de historici verklaarde toen de bloei van de Republiek vooral door te wijzen op de gunstige ligging in Europa en de gevolgen van de scheiding van de Nederlanden en de val van Antwerpen. Volgens hen was de strijd tegen Spanje een strijd om de godsdienst. De geuzen waren helden die onder leiding van Willem van Oranje de Republiek vestigden. In deze wat protestants-nationalistische geschiedschrijving was het tevens verklaarbaar dat degenen die deze strijd voerden ook de wereldzeeën bevoeren en welvaart in de Republiek brachten.

Andere historici wezen erop dat de strijd tegen Spanje niet alleen om de godsdienst, maar ook om behoud van de vrijheden van steden en gewesten werd gevoerd. De discussies over de verklaringen voor het succes van de Republiek in de Gouden Eeuw strekten zich nu ook uit tot de rol van de regenten en de stadhouders.

De negentiende-eeuwse historici gaven minder aandacht aan de achttiende eeuw. Zij sloten zich veelal aan bij de patriotse visie op de achteruitgang van de Republiek en benadrukten dat de kooplieden zich minder inspanden voor fysieke handel en nijverheid. Beschreven werd al dat de rijke bovenlaag aristocratiseerde en zich meer richtte op bankzaken en aldus het voortouw door Engeland lieten overnemen.

In de 20^e eeuw werd het perspectief nog meer verbreed. Al voor de Tweede Wereldoorlog werd meer empirisch kwantitatief onderzoek gedaan om een duidelijker beeld van de ontwikkelingen in de Republiek te krijgen. Een marxistisch getinte visie legde de nadruk op de politieke en economische macht die de sociale klasse van de stedelijke burgerij dankzij de Opstand tegen Spanje naar zich toe kon trekken. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het onderzoek van kwantitatieve gegevens over sociaal economische ontwikkelingen in de Republiek voortgezet. Er kon langzamerhand een genuanceerd beeld geschetst worden van de positie van Amsterdam, Holland en andere steden en gewesten. Ook ontstaat dan aandacht voor de opkomst van andere landen als een verklaring voor de verzwakking van de Republiek in de achttiende eeuw. Gesignaleerd werd dat risicomijdend gedrag, dat traditioneel de regenten en kooplieden van de achttiende eeuw werd verweten, ook een belangrijk kenmerk was van het koopliedengedrag in de zeventiende eeuw. Het vermeende zedenbederf van de achttiende eeuw werd genuanceerd en er werd opgemerkt dat niet alle takken van economie in gelijke mate achteruitgingen.

Men kreeg oog voor de interne dynamiek in Holland die zich over een lange periode had ontwikkeld en schonk aandacht aan de betekenis van de massificatie van het goederenvervoer. Vanuit de Annales School keek men naar de seculaire toename van de Europese bevolking in de lange zestiende eeuw en de daaruit voortvloeiende vraag naar voedsel en grondstoffen voor de nijverheid. De Hollandse kooplieden konden hierop beter dan wie inspelen door de ligging van Holland en hun ervaring met het vervoer van bulkgoederen.

In recenter onderzoek werd steeds meer aandacht geschonken aan structurele oorzaken die bijdroegen aan de interne groeikracht van de Hollandse economie. Factoren die verschillende historici van belang achtten, waren de ontwikkelde klassensamenleving; de gespecialiseerde agrarische marktsector; de technologisch geavanceerde en energie-intensieve nijverheid; de hoge urbanisatiegraad. In de wat marxistischere visie wordt benadrukt dat de Hollandse koopman-

ondernemer kon profiteren van de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen, de verborgen werkloosheid op het platteland en (later) van het permanent aantrekken van immigranten. Ook werd gewezen op de betekenis van de financiële dienstverlening en informatievoorziening in Holland en vooral Amsterdam. Naast het belang van de handel in bulkgoederen, kwam er aandacht voor de opkomst van de zogeheten rich trades: de handel in hoogwaardige handelsgoederen.

Relevant is ook dat na de Tweede Wereldoorlog het negatieve beeld van de achttiende eeuw werd genuanceerd. Cijfermatig onderzoek maakte duidelijk dat niet alle sectoren van de economie achteruit gingen en dat er naast de opkomende geldhandel ook koopvaardij en nijverheid bijdroegen aan de economie. Eveneens werd toen beargumenteerd dat de beleggingen buiten de Republiek een rationeel antwoord waren op het kapitaaloverschot dat in de Republiek die onmachtig was haar staatsbestel en financiën te herordenen, bestond.

De Wageningse School maakte gebruik van kwantitatief onderzoek om dynamiek en stagnatie in de Republiek te verklaren. Mede onder invloed van die school gingen historici demografische ontwikkelingen onderzoeken en de nadruk leggen op factoren als de moderniteit van de Hollandse samenleving, de hoge agrarische productiviteit, de efficiënt werkende markt, de ondernemingslust en de rol van de overheid.

De aandacht richtte zich niet meer alleen op structuren in de economische geschiedenis, maar ook op de veranderingen in de ontwikkelingen. De invloed van de politieke situatie op de economische realiteit werd meer in de studie betrokken.

Ten slotte was de rol van de staat een belangrijk thema in het historische debat. Was de staat zwak, versnipperd, 'middeleeuws' en niet-mercantilistisch of was er sprake van een sterke overheid, die waar nodig wel degelijk aanwezig was en intervenieerde? Werd de staat gedragen door veel burgers of stonden de burgers tegenover de overheid zoals in veel absolutistische landen het geval was?

Bijlage A. Raster relevante gebeurtenissen en ontwikkelingen in de periode 1500-1795. **Deze bijlage is uitdrukkelijk slechts bedoeld als hulpmiddel, niet als toegevoegde leerstof**

Jaar / periode	Gebeurtenis / ontwikkeling
13 ^e eeuw	Ontstaan van waterschappen in het noordwesten van de Nederlanden
14 ^e eeuw	Hanze is een belangrijk handelsverbond, bloeiperiode voor de IJsselsteden
14 ^e eeuw	Bloeiperiode van Brugge als handelscentrum in de Nederlanden
15 ^e eeuw	Overgang naar een marktgerichte economie in Holland Nederlanden komen geleidelijk in handen van het Bourgondisch / Habsburgse huis
16 ^e eeuw	Begin van de Europese expansie door Portugezen en Spanjaarden Handelscentrum in de Nederlanden verschuift naar Antwerpen
1555	Filips II wordt Heer der Nederlanden. Hij voert een politiek van centralisatie, uniformering van de belastingen en godsdiensteenheid .
1568-1648	Tachtigjarige Oorlog; de Nederlanden verzetten zich tegen de koers van Filips II
1579	Unie van Utrecht wordt <i>de facto</i> het begin van de zelfstandigheid van de Noordelijke Nederlanden
1585	Na de Spaanse herovering van Antwerpen wordt de havenstad afgesloten van de zee. De stapelmarkt verplaatst zich naar Amsterdam.
1588	Na het vertrek van landvoogd Leicester neemt de Staten-Generaal de leiding in De Republiek der Zeven verenigde Nederlanden
1595	Noordelijke Nederlanders bereiken zelfstandig de kust van Indië
1595	In Holland wordt het fluitschip ontworpen en ingezet als handelsvaartuig.
1602	De Hollandse en Zeeuwse Compagnieën van Verre worden samengevoegd tot de Verenigde Oost-Indische Compagnie
17 ^e eeuw (1 ^e helft)	Urbanisatiegraad in Holland stijgt tot boven de 50% Particuliere droogleggingen in Holland en Zeeland zorgen voor landaanwinning
1609	Hugo de Groot publiceert de theorie van de 'Vrije Zee'
1621	Oprichting van de West-Indische Compagnie, die zich o.a. met slavenhandel bezighoudt
1648	Vrede van Münster. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt formeel erkend
1650-1672	Eerste Stadhouderloos Tijdperk
1651	Engeland vaardigt de eerste Acts of Navigation uit
1652-1654	Eerste Engelse Oorlog
1655-1660	Noordse Oorlog om de zeggenschap in de Sont
1664-1667	Tweede Engelse Oorlog, eindigend met de tocht naar Chatham
1672	Rampjaar, de Republiek in oorlog met Frankrijk, Engeland en het bisdom Münster
1685	Intrekking van het Edict van Nantes leidt tot een toestroom van Franse Hugenoten die o.a. een impuls geven aan de Hollandse textielindustrie
1688-1697	Stadhouder Willem III wordt koning van Engeland en trekt de Republiek mee in de Negenjarige Oorlog
1691	De Staten-Generaal verlenen het octrooi van de WIC niet
1702-1747	Tweede Stadhouderloos tijdperk
1703-1713	Republiek is betrokken in de Spaanse Successie Oorlog
1714-1720	Eerste grote uitbraak van de veepest in Holland
1730-1750	De paalworm maakt in de gehele Republiek vervanging van de houten waterkeringen noodzakelijk
1744-1758	Tweede uitbraak van de veepest
1747-1748	In steden van de Republiek breekt het pachtersoproer uit
1756-1763	De Republiek is als geldschieter betrokken in de Zevenjarige Oorlog
1763	Beurscrisis in Amsterdam
1769-1784	Derde uitbraak van de veepest
1780-1798	Patriottentijd
1780-1784	Vierde Engelse Oorlog, waardoor handel stil komt te liggen
1792	Naasting van de WIC
1795	Inval van de Franse revolutionaire legers, uitroeping van de Bataafse Republiek

Bijlage B. Vetgedrukte begrippen op een rij. **Deze bijlage is uitdrukkelijk slechts bedoeld als hulpmiddel, niet als toegevoegde leerstof**

Begrip	Paragraaf
Europese expansie Habsburgse Rijk Hanze Reformatie Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden Staten-Generaal Tachtigjarige oorlog	1.1
Accijnzen Gecommercialiseerde landbouw Gilden Handelsgewassen Handelskapitalisme Kooplieden-regenten Malthus Moedernegotie Stapelmarkt Textielnijverheid Trafieken Urbanisatie Waterschappen	1.2
Generaliteitslanden Raadpensionaris Stadhouder Statenbond	2.1
Bestand Beurs Driehoekshandel Gouden Eeuw Kaapvaart Sonttol VOC WIC Wisselbank	2.2
Engelse Oorlogen Mercantilisme Vrede van Münster	2.4
Gegoede burgerij Kleine burgerij Manufacturen Regenten Volksklasse	2.5
Patriotten Verlichting	3.1
Commissiehandel Voorbijlandvaart Kapitaalmarkt Slavenhandel	3.2
Doelisten Pachtersoproer	3.3
Contracten van Correspondentie Oligarchie Verpaupering	3.5
De-urbanisatie	4.1

Bijlage C. Literatuur

- Cloet, M e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dln 6-9. Uitgeverij Fibula-van Dishoeck, Haarlem 1979-1980
- Davids, K. en Lucassen, J (eds), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* Amsterdam, 2005
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein Vermogen, het kopergeld in de gouden eeuw.* Uitgeverij Ooievaar, Amsterdam 2002
- Gelderblom, O. en Zanden, J.L. van der, *Vroegmodern ondernemerschap' in: Neha-bulletin voor de economische geschiedenis 11 (1997) no 2, 3-15.*
- Hoven, Roozenbeek en Vries, *Het Hollandse Wonder, Handel en politiek in de zeventiende eeuw, in: Leidschrift jaargang 9 , nr 1 , Leiden 1992*
- Israel, J.I., *De Republiek 1477-1806, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 1991*
- Klein, P.W., *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 1991*
- Klein, P.W., *De Nederlandse handelspolitiek in de tijd van het mercantilisme: een nieuwe kijk op een oude kwestie? In: Tijdschrift voor Geschiedenis 102 (1989) 189-212.*
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de opstand, kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1530- ca.1630.* Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001
- Moor, T de en Zanden, J.L. van, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa.* Uitgeverij boom, Amsterdam 2006
- Prak, M., *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek.* Uitgeverij Sun, Nijmegen, Amsterdam 2002
- Schama, S., *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw.* Uitgeverij Contact, Amsterdam 1988
- Vries, B.M.A (red), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* Uitgeverij Martinus Nijhoff, Groningen 2000³
- Vries, P., *Hoe Malthus, uiteindelijk, ongelijk kreeg. De Industriële Revolutie in Engeland als het doorbreken van het Malthusiaans plafond in: Leidschrift jaargang 18, nr 2 Leiden 2003*
- Woude, A.M. van der en Vries, J. de, *Nederland 1500-1815 De eerste ronde van moderne economische groei.* Uitgeverij Balans, Amsterdam 2005
- Zanden, J.L. van en Riel, A. van, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economisch ontwikkeling.* Uitgeverij Balans, z.p. 2000
- Zanden, J.L van *Economische groei in Holland tussen 1500 en 1800 in Neha-bulletin 15 (2001) Nr. 2 65-76*
- Zanden, J.L. van *Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren? In: Tijdschrift voor geschiedenis, jaargang 110-4, 1997*
- Zanden, J.L. van *Arbeid tijdens het handelkapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850.* Uitgeverij Octavo, Bergen (NH) 1991

Bijlage: Examenprogramma geschiedenis havo/vwo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Historisch besef
Domein B	Oriëntatiekennis
Domein C	Thema's
Domein D	Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie
Domein E	Oriëntatie op studie en beroep.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen A en B.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Tijdelijke afwijking

Tot een nader te bepalen datum heeft het centraal examen betrekking op de domeinen A en C. De CEVO stelt daartoe twee thema's vast en maakt de daarbij behorende specificatie bekend. Tot de bedoelde datum omvat het schoolexamen:

- de domeinen A, B, C (alleen vwo, drie thema's voor profiel cultuur en maatschappij, twee -of, ter keuze van het bevoegd gezag: drie- voor profiel economie en maatschappij; de thema's zijn andere dan die van het centraal examen), D en E;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: de thema's waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Wat in onderstaande tekst gecursiveerd is, geldt alleen voor het examenprogramma vwo.

Domein A: Historisch besef

1. De kandidaat kan:

- gebeurtenissen uit zijn eigen leven alsmede verschijnselen, gebeurtenissen en personen uit de geschiedenis met behulp van een tijdlijn of een andere vorm van chronologische schematisering ordenen en daarbij de volgende aanduidingen van tijd en tijdsindeling gebruiken: jaren, eeuwen, tijdvakken, perioden en jaartellingen;
- met gebruik van voorbeelden uit de perioden- en tijdvakkenindeling van eindterm 2, de westers-christelijke jaartelling en een ander voorbeeld van een jaartelling of periodisering/*meerdere andere voorbeelden van jaartellingen of periodisering* uitleggen dat chronologische indelingen interpretatief van aard zijn en *(mede) afhangen van de standplaats die men inneemt en/of de vraag die men wil beantwoorden*.

2. De kandidaat kan de volgende tijdvakken met bijbehorende tijdsgrenzen in chronologische volgorde noemen en als referentiekader gebruiken:

- tijdvak 1: van jagers en boeren (- 3000 voor Christus) / Prehistorie;
- tijdvak 2: tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Christus-500 na Christus) / Oudheid;
- tijdvak 3: tijd van monniken en ridders (500-1000) / vroege Middeleeuwen;
- tijdvak 4: tijd van steden en staten (1000-1500) / hoge en late Middeleeuwen;
- tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16^e eeuw;
- tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700) / Gouden Eeuw / 17^e eeuw;
- tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) / eeuw van de Verlichting/ 18^e eeuw;
- tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19^e eeuw;
- tijdvak 9: tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20^e eeuw;
- tijdvak 10: tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20^e eeuw.

3. De kandidaat kan:

- de tijdvakken van eindterm 2 plaatsen in de periodes Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd;
- *uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn*.

4. De kandidaat kan:

- in historische processen de samenhang tussen veranderingen en continuïteit beschrijven;
- de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;
- *verschillende soorten historische verandering onderscheiden;*
- *door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).*

5. De kandidaat kan:

- een vraag en een daarop aansluitende hypothese formuleren;
- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:

- in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
- onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken **en gevolgen**.

7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:

- het onderscheid tussen feiten en meningen;
- tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
- de rol van waardepatronen in heden en verleden;
- het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Domein B: Oriëntatiekennis

8. De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:

- de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;
- bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken;
- uitleggen hoe kennis van het betreffende tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt;
- *uitleggen dat de betekenis die aan tijdvakken wordt toegekend mede afhangt van de tijd, plaats en omstandigheden waarin mensen zich met het verleden bezighouden.*

Voor tijdvak 1 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de levenswijze van jagers-verzamelaars;
- het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen;
- het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

Voor tijdvak 2 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de ontwikkeling van wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat;
- de klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur;
- de groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde;
- de confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa;
- de ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten.

Voor tijdvak 3 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de verspreiding van het christendom in geheel Europa;
- het ontstaan en de verspreiding van de islam;
- de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid;
- het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.

Voor tijdvak 4 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving;
- de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden;
- het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben;
- de expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten;
- het begin van staatsvorming en centralisatie.

Voor tijdvak 5 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- het begin van de Europese overzeese expansie;
- het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling;
- de hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke Oudheid;

- de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had;
- het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.

Voor tijdvak 6 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- het streven van vorsten naar absolute macht;
- de bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek;
- wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;
- de wetenschappelijke revolutie.

Voor tijdvak 7 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen;
- voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme);
- uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden transatlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme;
- de democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

Voor tijdvak 8 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;
- discussies over de 'sociale kwestie';
- de moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie;
- de opkomst van emancipatiebewegingen;
- voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces;
- de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme.

Voor tijdvak 9 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie;
- het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaal-socialisme;
- de crisis van het wereldkapitalisme;
- het voeren van twee wereldoorlogen;
- racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden;
- de Duitse bezetting van Nederland;
- verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering;
- vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme.

Voor tijdvak 10 gelden de volgende kenmerkende aspecten:

- de verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog;
- de dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld;
- de eenwording van Europa;
- de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen;
- de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen.

Domein C: Thema's

9. De kandidaat kan:

- aan de hand van twee / *vijf* (voor profiel cultuur en maatschappij) / *vier* (voor profiel economie en maatschappij) nader omschreven concrete thema's met gebruikmaking van de eindtermen uit domein A een beargumenteerd antwoord geven op inhoudelijke vragen over het betreffende thema;
- op grond van situaties in de verschillende tijdvakken ontwikkelingen op langere termijn beschrijven.

Domein D: Geschiedenis van de rechtsstaat en van de parlementaire democratie

10. De kandidaat kan:

- verband leggen tussen het ontstaan van vrijheidsrechten en politieke rechten in bepaalde historische tijdvakken en kenmerkende aspecten van die tijdvakken;
- *belangrijke denkers noemen en hun opvattingen over de relatie tussen staat en onderdanen;*
- uitleggen onder invloed van welke factoren de rechtsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld en welke actoren erbij betrokken waren;
- uitleggen onder invloed van welke factoren de parlementaire democratie zich in Nederland heeft ontwikkeld sinds 1795;
- de ontstaansgeschiedenis van de belangrijkste politieke stromingen en partijen weergeven sinds 1848.

Domein E: Oriëntatie op studie en beroep